

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

XVI. ASIRDA KERKÜK SANCAĞI (1515-1560)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

20076156 Mediha Küfrevi

Danışman

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

İSTANBUL 2010

Mediha KÜFREVİ tarafından hazırlanan **XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / Oyçokluğuyla Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 20 / 10 / 2010

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Hayrunnisa ALAN (Danışman)

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Ömer İŞBİLİR

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Mahmut AK (İ.Ü.Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	V
ÖZET	VII
SUMMARY	VIII
GİRİŞ	1
1. Kerkük Adı ve Menşei.....	1
2. Kerkük Sancağı'nın Coğrafi Durumu.....	2
3. Osmanlı Fethine Kadar Kerkük Tarihi.....	4
3.1.Kerkük'te İlk Yerleşim izleri.....	4
3.2. İslam Fütühatına Kadar Kerkük.....	5
3.3. Müslüman Araplar Dönemi.....	5
3.4. Selçuklular Dönemi.....	6
3.5. Atabeyler Dönemi.....	7
3.5.1. Kıpçak Emirliği Dönemi.....	7
3.5.2. Musul Atabeyliği(Zengiler) Dönemi.....	8
3.5.3. Erbil Atabeyliği(Begteginliler) Dönemi.....	8
3.6. İlhanlılar Dönemi.....	9
3.7. Celayirliler Dönemi.....	10
3.8. Timurlular Dönemi.....	10
3.9. Karakoyunlular Dönemi.....	11
3.10. Akkoyunlular Dönemi.....	12
3.11. Safeviler Dönemi.....	13
1. BÖLÜM: KERKÜK'ÜN OSMANLILAR TARAFINDAN FETHİ VE İDARİ YAPI	
1.1. Kerkük'ün Osmanlı Hakimiyetine Geçışı.....	15
1.1.1. Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevi İlişkileri ve Kerkük'ün Durumu.....	15
1.1.2. Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı-Safevi İlişkileri ve Kerkük'ün Durumu.....	17
1.2. İdari Yapı.....	20

1.2.1. Genel Olarak İdari Taksimat	20
1.2.2. Kerkük Sancağı'nın İdari Yapısı	22
1.2.2.1. XVI. yüzyılda Kerkük Sancağı'nın Nahiyeleri, Köyleri ve Mezraları	24
1.2.2.1.1. Kerkük Nahiyesi ve Köyleri	25
1.2.2.1.2. Dakuk Nahiyesi ve Köyleri.....	33
1.2.2.1.3. Nilkaz Nahiyesi ve Köyleri.....	39
1.2.2.1.4. Kerkük'e Ait Mezralar.....	44
1.2.2.2. Kerkük Sancağı'nın Has, Zeamet ve Tımarları	45
1.2.2.3. Kerkük Kalesi ve Kaledeki Tarihi Yapılar.....	50
1.2.2.4. Kerkük Sancağı'nın Vakıfları	54
1.2.2.4.1. Genel Olarak Vakıflar.....	54
1.2.2.4.2. Kerkük Sancağı'nın Vakıfları.....	55
2. BÖLÜM: KERKÜK SANCAĞI'NIN SOSYAL YAPISI	
2.1. Sancaktaki Yerleşik Topluluklar.....	58
2.1.1. Türkmenler	58
2.1.2. Kürtler	60
2.1.3. Araplar.....	61
2.1.4. Azınlıklar	62
2.1.4.1. Hıristiyanlar.....	62
2.1.4.2. Yahudiler.....	62
2.2. Sancaktaki Konar-Göçer Topluluklar	63
3. BÖLÜM: KERKÜK SANCAĞI'NIN İKTİSADİ YAPISI	
3.1. Toprak İdaresi ve Tarım.....	68

3.2. Vergiler.....	70
3.2.1. Sancaktan Alınan Vergiler	72
SONUÇ	86
EKLER	87
BİBLİYOGRAFYA	99
ÖZGEÇMİŞ	104

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

ev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Haz. : Hazırlayan

IRCICA : Research Centre for Islamic History, Art and Culture

İA : İslam Ansiklopedisi

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

s. : Sayfa

TATAV : Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları

TK, KKA : Tapu Kadastro, Kuyud-ı Kadime Arşivi

TTK : Türk Tarih Kurumu

vr. : Varak

ÖNSÖZ

Tarihe baktığımızda sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle yaşadığı çağa damgasını vuran, bununla birlikte etkisini günümüze kadar devam ettiren medeniyetlerin varlığını müşahade etmekteyiz. İşte Osmanlı Devleti de bunlardan biridir. Osmanlı Devleti, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını havi, geniş bir coğrafyayı içine alan ve uzun süre varlığını idame ettiren muazzam devletlerden biri olarak tarihe adını yazdırmayı başarmıştır.

Kuruluşundan itibaren hızla genişleyen Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisine Irak da dahil olmuştur. Yavuz Sultan Selim tarafından başlanan Irak'ın fethi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferleriyle birlikte tamamlanmış ve buranın Osmanlı idaresindeki varlığı pekişmiştir. Irak'ın kuzeyinde yer alan şehirlerden biri olan Kerkük'ün Osmanlı hakimiyetine ilk girdiği dönem, yani XVI. asrın ortalarına kadar ki sosyal, ekonomik ve idari durumu tezimizin konusunu teşkil etmektedir. Bilindiği gibi Kerkük, etnik yapısı itibarıyla günümüzde üzerinde en çok spekülasyonların yapıldığı, özellikle Türkmenlerin ve Kürtlerin üzerinde hak iddia ettiği şehirlerden biridir. Bütün dünyanın ve Türkiye'nin gündeminde olmasına ve yakın dönemde çeşitli çalışmalara konu olmasına rağmen Kerkük hakkında Türkiye'de okuyucuların ulaşabileceği tarihi malzemeye dayalı ilmi çalışmalar yeteri kadar yoktur. Var olan çalışmalar ya Kerkük'ün edebi ve kültürel yönlerine ağırlık vermiş ya da belli bir iddiayı ispat etme amacı gütmüştür.

Bu alandaki ilk bilimsel çalışma, Nilüfer Bayatlı tarafından İstanbul Üniversitesi'nde 1975 tarihinde hazırlanan *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* adlı doktora tezidir. Bu tez daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.(Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTK, Ankara 1999) Ana konusu Musul olmakla birlikte tezde Kerkük hakkında arşiv belgelerine dayalı önemli bilgiler mevcuttur. Musul hakkında yapılmış diğer bir doktora tezi de Ahmet Gündüz'ün *Osmanlı İdaresinde Musul* adlı çalışmasıdır.(Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003) Ancak bu çalışmada Kerkük'e değinilmemiştir. Erken dönem Kerkük hakkında yapılmış tek müstakil çalışma, Ahmet Recep Tekcan'ın *111 Nolu Kerkük Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kerkük* adlı yüksek lisans tezidir. (Ahmet Recep Tekcan, *111 Nolu Kerkük Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kerkük*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2002) Ancak daha sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından da yayınlanan Kerkük'e ait 111

nolu mufassal tahrir defterinin değerlendirmesi niteliğinde olan bu tezde, mezkur tahrir defterinin transkripsiyonu dışında verilen diğer bilgiler dağınık ve yetersizdir.

Biz bu alışmamızda Kerkük'ün XVI. yüzyıldaki durumunu elimizdeki bilgi ve belgelere dayanarak tasnif etmek istedik. Bunu yaparken de özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından tıpkıbasımı ve transkripsiyonuyla birlikte yayınlanan Kerkük Sancağı'na ait 111 nolu mufassal tahrir defteri ile Kerkük Sancağı'nın has, zeamet ve tımarlarının yer aldığı 1560 tarihinde tutulmuş 285 numaralı icmal defterinden istifade ettik. Zira günümüzde Kerkük hakkında sağlıklı değerlendirme yapabilmek Kerkük'ün geçmişini iyi bilmeye bağlıdır. Tarihi vesikalar, bilhassa Osmanlı dönemindeki arşiv belgeleri de bize bu konuda ışık tutmaktadır. Özellikle tahrir defterleri bir şehrin o dönemdeki sosyal ve iktisadi yapısı konusunda oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca Osmanlı devlet politikasının hiçbir zaman etnik yapı üzerinden yürümemiş olması da bu belgelerin güvenilirliği konusunda bizi rahatlatmaktadır. Zikrettiğimiz bu defterlerin dışında yayınlanmış birçok eser ve makale inceledik. Kerkük üzerinde çalışmış, Kerkük asıllı değerli araştırmacılarla görüştük.

Bunların sonucunda derlediğimiz çalışmamız, "giriş", üç bölüm ve "ekler" den müteşekkildir. Giriş kısmında Kerkük'ün adı ve menşei, coğrafi konumu ve Osmanlı fütühatına kadar Kerkük'ün tarihçesine yer verdik.

1. Bölümde Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kerkük'ün durumu ve idari yapısı hakkında bilgi verdik. İdari yapı içerisinde Kerkük'ün nahiye ve köylerini, mezralarını, tablolar halinde has, zeamet ve tımarlarını, kalesini ve vakıflarını ele aldık.

Kerkük'ün sosyal yapısını ele aldığımız 2. Bölümde, XVI. yüzyılda Kerkük'teki yerleşik topluluklar ve konar-göçer topluluklara yer verdik.

3. Bölümde de Kerkük'ün iktisadi yapısından bahsettik. İktisadi yapısında, Osmanlı ekonomisinin mihenk taşı olan toprak idaresi ve tarımın ve XVI. yüzyılda Kerkük Sancağı'ndaki vergilerin yanı sıra Kerkük'teki köy, mezra, cemaat ve vakıflardan elde edilen gelirleri tablolar halinde sunduk.

Çalışmamızın sonundaki ekler kısmına da Kerkük ve Dakuk'a ait kanunnameler, Kerkük ile ilgili haritalar ve kitabeler koyduk.

Bu tezi hazırlarken bana kılavuzluk eden, değerli görüşlerini benden esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Mediha Küfrevi

ÖZET

Kuruluşundan itibaren hızla genişleyen Osmanlı Devleti, ele geçirdiği bölgelerde, o bölgenin fiziki ve sosyal yapısını da göz önünde bulundurarak sağlam bir idari sistem tesis etmiştir. Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafya üzerinde asırlarca varlığını sürdürebilmesi de esasen devletin yönetim biçimindeki bu başarısından kaynaklanmıştır. Bu çalışmada Osmanlı-Safevi mücadelesinin neticesinde Osmanlı topraklarına katılan Kerkük'ün XVI. asırda Osmanlı idaresindeki sosyal, idari ve ekonomik yapısı incelenmiştir.

Yavuz Sultan Selim zamanında ele geçirilen Kerkük'ün, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakın seferleriyle birlikte Osmanlı idaresindeki varlığı pekişmiş ve bu dönemde Safevilerden gelebilecek tehlikelere karşı önemli bir müdafaa mevzii olmuştur. Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra XVI. asır boyunca farklı eyaletlere bağlı bir sancak statüsünde idare edilen Kerkük, aynı zamanda Türkler başta olmak üzere Kürt, Arap ve gayri müslimlerden oluşan farklı etnik grupları da bünyesinde barındıran çok kültürlü bir yapı arz etmiştir.

Anahtar kelimeler: Kerkük, Irak, Osmanlı Devleti, XVI. Asır, Sosyal yapı, İdari Yapı

SUMMARY

Ottoman Empire which had widen from the date of foundation, built according to social and physical conditions of the region. Because of this managerial aspect, Ottoman Empire could survive on the large fields during centuries. In this case, I will mention about Kirkuk which was gained as a result of Ottoman- Safavid War and Its social, administrative and economical structures in XVI. century.

In Yavuz Sultan Selim time, Kirkuk had been acquired and In Kanuni Sultan Suleyman time, Kirkuk was became stronger to Ottoman Empire after Irakeyn expedition. In this period, It standed as a defense place toward Safavid threats. After, pass into the possession of Ottoman Empire, Kirkuk had being managed as a part of different national state along XVI. century. At the same time, Kirkuk had consisted of different ethnic structures such as; Turkishs, Kurdishhs, Arabians and many non-muslem groups.

Key words: Kirkuk, Iraq, Ottoman Empire, XVI. Century, Social Structure, Administrative Structure.

GİRİŞ

1. Kerkük Adı ve Menşei

M.Ö.VII. asırda Asur Kralı Sardana(Sartnabal) tarafından Medyalılara karşı koyacak bir kale hizmetini görmek üzere inşa edilen kente¹ kral tarafından “Kerhsuluh” adının verildiği kaynaklarda rivayet edilir. Keldanicede kerh şehir anlamına gelmektedir. Suluh ise Sartnabal’ın esas ismidir. Yani “Sartnabal’ın Şehri” demektir.² Daha sonra İskender’in haleflerinden Seleukos tarafından buraya yeni bir burç eklendi. Bunun üzerine şehir “Seleukos” adını aldı.³ Yine bu dönemde “Baş Tanrı” anlamına gelen “Serbug” adının kullanıldığı da söylenmektedir.⁴ Kerkük, Sasaniler zamanında “Germekân” ya da “Kermekân”; Süryani kaynaklarında ise “Beth Garne” ya da “Beyt-i Kermai” olarak anılır.⁵ Şehir adının bazı kaynaklarda “Arrapkhuis” şeklinde geçtiği de belirtilir.

Roma yolları haritasında Kerkük M.S.II. yüzyılda “Concon”, Batlamyus(Ptollemaios öl. M.S.170) coğrafyasında ise “Korkhoura” diye belirtilmiştir.⁶ Hıristiyanların şehri “al-Karh” diye zikrettikleri sırada Arapların burayı hangi isimle tanıdıkları tam olarak bilinmiyor. Erken dönem coğrafyacıların eserlerinde Kerkük adı geçmiyor. Ancak Yakut al-Hamavi’nin Mu’cemul Buldan adlı eserinde sözünü ettiği Kerhini(كرخینی)’nin⁷ Kerkük olduğu konusunda birçok tarihçi hemfikirdir. Kerkük ve Kerhini isimleri arasındaki benzerliği ilk tespit eden G. Hoffman’dır.⁸ Yakut, eserinde “*Kerhini(كرخینی), Dakuk ile Erbil arasında yer alan güzel ve sağlam bir kaledir*”⁹ şeklinde tasvir ediyor.

Şehrin bugünkü adına ilk olarak Nizamüddin Şami’nin Zafernâme adlı eserinde rastlanmaktadır.¹⁰ Bu mevzu ile ilgili Dr. Mustafa Cevad şunu söylüyor: “*Biz Kerhini kasabasına Kerkük adının verildiği dönemi araştırdık ve bulduk. Bu dönem Akkoyunlu Türkmen Devleti dönemidir. Bu dönemde Kerkük’te meydana gelen olayların kaydedildiği sicillerin bazılarında şehir Kerkük, bazılarında da Kerhini şeklinde geçmektedir.*”¹¹ Demek ki

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919)*, Ankara 1993, s.15; Suphi Saatçi, *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, Kerkük Vakfı, İstanbul 2007, s.18; İ. Parmaksızoğlu, “Kerkük”, *Türk Ansiklopedisi*, C.21, Ankara 1974, s.495; J.H. Kramers, “Kerkük”, *İA*, C.6, İstanbul 1993, s.589

² *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.15; Ahmet Gündüz, “Kerkük”, *DİA*, C.25, İstanbul 2002, s.290

³ J.H. Kramers, a.g.m., s.589

⁴ Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük Tarih, Politika ve Etnik Yapı*(Çev. Kadri Yıldırım), Avesta Yayınları, Süleymaniye 2004, s.31

⁵ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, TTK, Ankara 1999, s.84; J.H. Kramers, a.g.m, s.589

⁶ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.18

⁷ Yakut al-Hamavi, *Mu’cemul Buldan*, Ülkeler Ansiklopedisi, C.4, Mektebetü’l Esedî, Tahran 1965, s.257

⁸ J.H. Kramers, a.g.m., s.589-590

⁹ Yakut al-Hamavi, a.g.e., s.257

¹⁰ Nizamüddin Şami, *Zafernâme*(Çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1987, s.177

¹¹ Ekrem Pamukçu, “Kerkük Tarihi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı:19, 2001, s.182

Kerkük adı sahneye çıktıktan sonra bazen Kerkük bazen Kerhini şeklinde kullanılmış, zamanla Kerhini yerini tamamen Kerkük'e bırakmış ve böylece Kerkük adı kökleşerek yerleşmiştir.

Kerkük kelimesinin Gır Gır (گرگر) kelimesiyle ilişkisi olduğu zannedilmektedir. Çünkü Gır Gır Kerkük'e yakın bir yerde bulunmakta ve bu bölgede sönmek üzere devamlı ateş yanmaktadır. Irak Türkleri buraya "Gurgur Baba" derler.¹² Ayrıca Kerkük'ün Osmanlı idaresine girmeden önce Türkmenler tarafından "Gökyurt" olarak adlandırıldığı ve resmi kayıtlara bu şekilde geçtiği de söylenir.¹³

2. Kerkük Sancağı'nın Coğrafi Durumu

Kerkük Sancağı, Irak'ın kuzeyinde Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan "Cezire" bölgesinin doğusunda yer almaktadır.¹⁴ Geniş bir ovanın kenarında Edhem vadisi üzerinde kurulmuştur.¹⁵ Deniz seviyesinden 310m yüksekliktedir. 35° 25' kuzey paralelleri ile 44° 25' doğu meridyenleri arasında bulunan Kerkük, kuzeybatıda Küçük Zab vadisi, güneybatıda Hamrin dağları, güneydoğuda Diyala vadisi ve kuzeydoğuda da Zağros dağları ile çevrilmiştir.¹⁶ Yüzölçümü 19.873km² dir.

Kerkük Kalesi'nin tarihi çok eski çağlara uzanır ve eski Kerkük halkı surla çevrili olan bu tarihi kalede ikamet etmişlerdir.¹⁷ Yukarıda da zikrettiğimiz Yakut al-Hamavi'nin eserinde Kerkük'e tekabül ettiği söylenen Kerhini(كرخینی) Erbil ile Dakuk arasında bulunan düzlükte güzel ve sağlam bir kale olarak tasvir edilmiştir.¹⁸ XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Katip Çelebi Cihannüma adlı eserinde Kerkük'ü şöyle anlatmaktadır: "*Musul'dan iki merhale şark tarafına bazı tepeler içinde düz bir yere düşen, topraktan bir kal'adır. Cümle şehir sur içindedir. Hisar dibinden nehir geçer. Hala bu kal'ada Şehrizor paşaları oturur. Darü'l-mülk itibar olunmuştur.*"¹⁹

Kerkük'ün içinden geçen Hassa suyu Kerkük'ü ikiye ayırır. Daha sonraları suyun doğusunda kalan ve kentin ilk yerleşim çekirdeğini oluşturan kaleyi de içine alan bölümü

¹² Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.84

¹³ *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.24-25

¹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri(Kanuni Devri)*, Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkı Basım, Yayın no: 64, Defteri Hakani Dizisi: VII, Ankara 2003, s.1

¹⁵ Şemseddin Sami, "Kerkük", *Kamusu'l-Alam*, C.5, İstanbul 1896, s.3846

¹⁶ J.H. Kramers, a.g.m., s.589

¹⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.84

¹⁸ Yakut al-Hamavi, a.g.e., s.257

¹⁹ Katip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul 1145, s.447

Eskiyaka, batıdaki bölümü ise Korya Yakası adını almıştır.²⁰ Hassa suyu dışında Kerkük sınırları içerisinde üç nehir geçer: Birincisi, bir kısmı İran'dan ve öteki bölümleri Hakkari dağlarından gelen ve Ravendüz kazasının ortasından geçtikten sonra Dicle'ye akan Zab-ı Kebir(Büyük Zab); ikincisi, bir kısmı İran'ın Bane bölgesinden gelen ve diğer kısımları Köysancak, Raniye ve Merge dağlarından gelen, Köprü kasabasından geçerek Dicle'ye karışan Zab-ı Sağır(Küçük Zab); üçüncüsü de İran'dan gelip Bağdat vilayetine giren Diyale nehridir.²¹ Dakuk çayı, Aksu, Hor çayı, Leylan suyu, Küçük dere, Kazar çayı, Mayar dere, Kuru çay, Edhem suyu burada bulunan diğer akarsulardır.²²

Kerkük'ün iklimi, kışın bol yağmurlu soğuk, yazın sıcaktır. Yazın sıcaklık Temmuz aylarında zaman zaman 45°ye kadar yükselir.²³ Büyük bölümü düz ve geniş ovalardan ibaret olan toprağı tarıma elverişlidir. Başlıca mahsulatı; buğday, arpa, pirinç, nohut, darı, tütün, üzüm, limondur.²⁴ Ayrıca burada neft(ham petrol), kükürt ve ziftin mevcut olduğu çok eski çağlardan beri bilinmekte olup buranın ahalisi tarafından ilkel yöntemlerle bunlardan istifade edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Kuzey Irak petrollerinin hemen araştırılmasına geçilmiş ve 1927 de Baba Gurgur mevkiinde 500m derinliğinde zengin petrol rezervlerine ulaşılmıştır.²⁵ Bunların dışında çeşitli hastalıklara faydalı olduğu bilinen maden sularıyla tuzlu suları da çoktur.²⁶

²⁰ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.17

Günümüzde Eskiyaka olarak bilinen bölümde ilk yerleşme izlerinin hangi tarihe dayandığı bilinmiyor. Eskiyaka'da 1548 tarihinde İmam Kasım Zaviyesinin olduğunu biliyoruz. Burada bulunan İmam Kasım Camii ve Türbesi'nin yapılış tarihleri hakkında da bilgimiz yoktur. Türbede bulunan üç kitabe sırasıyla H. 1023(M.1614), H.1103(1691-1692), H.1312(M.1894-1895) tarihlerinde geçirilen onarımları gözler önüne seriyor. Türbeye doğudan bitişen caminin kapısındaki kitabe de M.1622 tarihinde yapılan onarımı dile getirir. Bütün bunlardan buradaki yerleşimin 16.yüzyıldan önce var olduğunu anlıyoruz. Yine Nadir Şah ile çarpışmada şehit düşen Osmanlı Sadrazamı Topal Osman Paşa'ya ait H.1148(M.1735) tarihli türbe de buradadır. Bunların dışında Han-ı Ahmet cemaati, H.1118(M.1706) tarihinde yapıldığı söylenen Şeyh Abdurrahman Tekkesi ve Camisi, yine kale yakınında bulunan, bugün bir kabristan olarak ziyaret edilen ve üzerlerine yazılı ad ve soyadlarından Hıristiyan Türkmenlere ait olduğu anlaşılan Kırmızı Kilise'nin de yapılış tarihi bilinmiyor.(Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.43-45)

Bunlarla birlikte Eskiyaka'nın tam olarak gelişmeye başlaması ve Eskiyaka adını alması 18.yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz üzere Kerkük'ün en eski yerleşim çekirdeğini oluşturan kale de Eskiyaka'nın içerisinde. Ancak ilerde teferruatlı bir şekilde ele alacağımız için burada anlatmaya gerek görmedik.

Suyun batısında yer alan Korya Yakası'nın da ilk çekirdeğinin ne zamana dayandığını bilmiyoruz. Bununla ilgili en erken bilgimiz 1548 yılına uzanmaktadır. Bu tarihte burası ilerde de ele alacağımız üzere Korya köyü şeklinde geçmektedir. 1732 yılında Nadir Şah'ın akınından Korya kesimi de zarar görmüştür. Burası da tam olarak 19. yüzyılda Kerkük Mutasarrıfı İnce Bayraktarzaade Mehmet Paşa'nın, bu yakada Şaturlu Mahallesi'nde bir hükümet konağı inşa etmesi ile gelişmeye başlamıştır.(Suphi saatçi, *Kent dokusu...* s.51)

²¹ Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Yapısı(1847-1908)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı:103, İstanbul 1996, s.23

²² *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.1

²³ Sinan Marufoğlu, a.g.m., s.23

²⁴ Şemseddin Sami, a.g.m., s.3846; Sinan Marufoğlu, a.g.m., 33-34

²⁵ J.H. Kramers, a.g.m., s.591

²⁶ Semseddin Sami, a.g.m., s.3846

3. Osmanlı Fethine Kadar Kerkük Tarihi

3.1. Kerkük'te İlk Yerleşim İzleri

Toprak bir höyük üzerinde inşa edilen Kerkük Kalesi'nin yapılışı, M.Ö.3000'in ortalarına uzanır. Burada yapılan kazılarda ele geçen tabletler bunun kanıtıdır. Kerkük'ün Arafa olarak bilinen bölgesinde 1948 yılında birtakım arkeolojik buluntulara daha rastlanmıştır. Bağdat'taki Eski Eserler Genel Müdürlüğü tarafından yapılan kazı çalışmalarında Sümerlere dayandırılan ve M.Ö.2600 yıllarına ait çeşitli silahlar, bakır eşyalar, toprak kaplar bulunmuştur. Yine Kerkük'ün güneybatısında, Tirkalan köyünün yakınında yer alan Yorgan Tepe'de eski Nuzu kentinin kalıntılarına rastlanmıştır.²⁷

Yorgan Tepe, 200m çapında ve 5-8m yüksekliğinde bir höyüktür. 1925-31 yılları arasında Amerikalı arkeologlar tarafından yapılan kazılar, burada M.Ö.3000 yılından beri yerleşimin olduğunu göstermiştir.

Yorgan Tepe, Akad (M.Ö.2334-2154) döneminde Gasur adını taşıyordu. M.Ö.2000 yılın başlarında Kuzey Mezopotamya'dan gelip burayı işgal eden Hurriler buranın adını Nuzu olarak değiştirmişlerdir. Burası Hurriler zamanında zengin ve önemli bir yerleşim merkezi olmuştur.²⁸

Yorgan Tepe mevkiinde elde edilen buluntuların en önemlisi höyüğün merkezindeki çeşitli odalardan oluşan saraydır. Kuzeybatısında da tapınaklar vardır. Höyüğün kuzeyindeki bazı evlerde binlerce çivi yazılı kil tablet ele geçirilmiştir. Tabletteki metinlerden Hurrilerin günlük yaşamına, hukuka ve ticarete ilişkin önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bütün bu tabletler Nuzu'nun o dönemlerde Hurrilerin büyük bir yerleşme yeri olduğunu göstermektedir. Yine bu kazılarda ele geçen "Nuzu Çömleği" veya "Mitanni Çömleği" adı verilen çanak çömlek de oldukça değişik özelliklere sahiptir. Beyaz zemin üzerine siyah boya ile çizilmiş, bitki ve hayvan motifleriyle bezenmiş, ince işçilikli bu çömlekler Nuzu'nun ününü dünyaya yaymıştır.²⁹

Höyüğün üst katlarında Akadlar dönemine ait olduğu belirtilen Nuzu kentinin haritası ile birlikte Sümer ve Akad dönemine ait başka buluntular da elde edilmiştir. Nuzu yakınlarında Büyük Kadeş ve Küçük Kadeş gibi birçok höyük daha vardır.³⁰

²⁷ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.19-20

²⁸ "Yorgan Tepe", *Ana Britannica*, C.22, Ana Yayıncılık, İstanbul 1986, s.425-426

²⁹ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.20-21; "Yorgan Tepe", s.426

³⁰ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.21

Bütün bunlar Kerkük ve çevresindeki yerleşim izlerinin çok eski dönemlere dayandığını ortaya çıkarmıştır.

3.2. İslam Fütühatına Kadar Kerkük

Din azizleri tarihi üzerine yazılan bir kaynakta Kerkük'ün M.Ö.VII. yüzyılda Asur Kralı Sardana tarafından Medyalılara karşı savunma amaçlı bir kale şeklinde inşa edildiği anlatılmaktadır. Kalenin yapımından sonra buraya yerleştirilen Asur halkı kalenin ilk yerli halkını teşkil etmektedir.³¹ Asurlulardan sonra Babil Devleti'nin bölgeye hakim olduğu görülmektedir. Babil Devleti'nin hakimiyeti İran Pers Devleti'nin tecavüzleri karşısında uzun sürmemiş, Kerkük Perslerin eline geçmiştir.³²

İran Kralı I.Dara(M.Ö.522-486) tarafından gerçekleştirilen birtakım icraatlardan Kerkük de payını almış, İran'dan getirilen halk burada iskan ettirilmiştir.³³

Makedonyalı İskender'in İran Kralı III. Dara'yı M.Ö.331 yılında yenmesinden sonra Kerkük Büyük İskender'in eline geçmiş, İskender'in ölümünden sonra toprakları komutanları arasında paylaşılınca Kerkük ve civarı Seleukos namında bir komutanın payına düşmüştür.³⁴ Şehri yeniden inşa kalkışan bu komutan, mevcut kaleyi ve etrafındaki surları yıkarak üzerine 60m yüksekliğinde yeni bir kale inşa etmiş, kalenin güneyinde Babü'l-Mülk ve kuzeyinde Babü'l-Tuti adlarında birer kapı açtırmış, şehri yeniden düzenleyip 72 sokağa bölmüştür. Bu dönemde Kerkük Seleukos adını almıştır.³⁵

Kerkük, M.Ö.139 yılında Partların, M.S.226 yılında Sasanilerin eline geçmiştir.³⁶ Sasaniler zamanında şehir Nasturilerin önemli bir merkezi haline gelmiş, bu dönemde Sasanilerin bazı kralları tarafından Hıristiyanlara karşı kötü muamelede bulunulmuştur.³⁷

3.3. Müslüman Araplar Dönemi

Halife Hz. Ömer(634-644) zamanında, İslam ordularının 636 senesinde Sasani Devleti'ne karşı yaptığı ve İslam ordusunun galibiyetiyle neticelenen Kadisiye Savaşı'ndan sonra Arapların bölgedeki nüfuzu hızla yayılmıştır.³⁸ Kerkük bu savaşı müteakiben 642 yılında Hz. Ömer'in komutanlarından İyaz b.Ganem tarafından fethedilmiştir.³⁹ Sonraki

³¹ J.H. Kramers, a.g.m., s.589

³² *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.15

³³ Sinan Maruf, a.g.m., s.16

³⁴ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.23; Sinan Maruf, a.g.m., s.16

³⁵ Sinan Maruf, a.g.m., s.16-17

³⁶ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.23

³⁷ J.H. Kramers, a.g.m., s.589

³⁸ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.23

³⁹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.1; Ahmet Gündüz, a.g.m., s.291

yıllarda Hz. Osman zamanından itibaren buraya Necid bölgesinden getirilen Arap kabileler, Emeviler ve özellikle Abbasiler döneminde önemli sayıda Türk yerleştirilmiştir.⁴⁰

835 yılında Abbasi Halifesi Mutasım tarafından Türklerden oluşan bir muhafız birliği kurulmuş, bu birlik yavaş yavaş idarede söz sahibi olmaya başlamıştır. Kerkük şehrine de Türklerin ilk yerleşmeleri bu tarihe rastlamaktadır.⁴¹ O sıralarda Şii olan Büveyhiler Sünni olan Abbasiler üzerinde baskı kurmuşlardı. Bu baskıyı ortadan kaldırmak için Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. 1055 yılında ordusuyla Bağdat'a giren Tuğrul Bey Büveyhi Devleti'ne son verdi. Hazineye el koyup kendi adına para bastıran Tuğrul Bey aynı zamanda Bağdat'ta imar faaliyetlerine girişti. Bu tarihten itibaren İslam aleminde siyasi otorite tamamen Selçukluların eline geçmiş, halifeye dini otoriteden başka bir şey tanınmamıştı. Böylece bölge, Kerkük de dahil Selçuklu nüfuzuna girmiş oldu.⁴²

Kerkük'ün bu dönemde askeri bir belde özelliğinin yanı sıra Musul şehrine yakınlığı itibarıyla kuzey-güney ve doğu-batı ticaretinde bir transit merkezi özelliğini kazandığı söylenebilir.⁴³ İlk dönemlerde Bağdat'ın Kerkük ile olan bağlantısının çok kavi olduğu söylenemez. Erken dönem Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kerkük'ten bahsedilmemesi Bağdat-Musul arası ulaşımın çoğunlukla Dicle Nehri paralelinde yapıldığının, Bağdat'tan Kifri-Dakuk-Kerkük-Erbil'e uzanan karayolun çok az kullanıldığının göstergesidir.⁴⁴

3.4. Selçuklular Dönemi

1055 tarihinde Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Abbasi halifesi tarafından Bağdat'a davetiyle birlikte Irak'ta hakimiyet Türklerin eline geçmiştir.⁴⁵ Tuğrul Bey zamanında Büyük Selçukluların idaresine geçen Kerkük, Sultan Muhammet Tapar'ın ölümüne kadar 63 yıl Büyük Selçuklularda kalmıştır.

Sultan Muhammet Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklular Irak'ta 76 yıl hüküm süren bağımsız bir devlet kurdular. Irak Selçukluları olarak bilinen bu devlet, Sultan Muhammet Tapar'ın oğlu Sultan Mahmut tarafından kurulmuş, 1157 yılına kadar Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e tabi olmuş, onun ölümünden sonra da bağımsız olmuştur.⁴⁶ 1118 yılında Irak Selçuklularının kurulmasıyla birlikte Kerkük Irak Selçuklularının idaresine geçmiş ancak

⁴⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.1

⁴¹ Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2007, s.22

⁴² Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yayınları, Ankara 2005, s.32-34

⁴³ Sinan Maruf, a.g.m., s.17

⁴⁴ Kemal Mazhar Ahmed, a.g.e., s.36; J.H. Kramers, a.g.m., s.590

⁴⁵ Erdoğan Merçil, a.g.e., s.32-33

⁴⁶ Erşat Hürmüzlü, a.g.e., s.20

sadece 12 yıl bu devletin elinde kalabilmiştir. Otoritenin zayıflamasıyla birlikte hakimiyet atabeylerin eline geçmiştir.⁴⁷

3.5. Atabeyler Dönemi⁴⁸

3.5.1. Kıpçak Emirliği Dönemi

Selçuklular devrinde Irak toprakları üzerinde, Türkmen boylarına mensup komutanlar tarafından önceleri Selçuklulara bağlı fakat merkezi otoritenin zayıfladığı zamanlarda bağımsız olan beylikler kurulmuştur. Bunlardan bir tanesi de Kerkük-Şehrızor bölgesinde kurulmuş Kıpçak Emirliği'dir. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı emirleri hakkında bilgimiz vardır. Bunlardan ilki Kıpçak b. Arslantaş et-Türkmani'dir. Kerkük ve civarı 1130 yılında bu emirin idaresi altındaydı.⁴⁹

Kıpçak emirleri içinde en tanınmış olan Kıpçak b. Arslantaş'ın oldukça itibarlı ve Türkmenlerin üzerinde büyük nüfuz sahibi olduğu söylenmektedir. İbnü'l-Esir bu konuda şöyle demektedir: *"Kıpçak b. Arslantaş, yakın ve uzaktaki bütün Türkmenler üzerinde sözü geçen nüfuzlu bir zattı. Onun sözüne muhalefet edilmezdi. Türkmenler ona itaati farz görürlerdi. Hükümdarlar ona saldırmaktan korkar ve bu sebeple onun ülkesine saldırmazlardı. Ayrıca onun vilayeti çok müstahkem ve çok dar geçitlerden geçilerek varılabilen bir mevkiydi. Bu yüzden Kıpçak'ın adı sanı yayıldı, taraftarları, adamları çoğaldı. Türkmenler uzak yolları kat ederek onun yanına gelirlerdi."*⁵⁰ Bu bölge uzun yıllar Türkmen Kıpçakoğullarına bağlı olarak Vilayetü'l-Kıpçakıyye adı ile anılmıştır.

1130 yılında Sultan Mahmud'un ölümünden sonra kardeşi Mesud, Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçmek için Emir Kıpçak'tan yardım istedi. Onun yardımıyla 10.000 atlı toplayan Mesud Bağdat'a yürüdü. Bu mücadelede başta Mesud'u destekleyen Musul emiri İmadeddin Zengi saf değiştirdiğinde Emir Kıpçak ile karşı karşıya gelmiş oldular. Emir Kıpçak'ın topraklarını Musul'a katmak isteyen İmadeddin Zengi Kerkük'e bir keşif birliği

⁴⁷ Mahir Nakip, a.g.e., s.23

⁴⁸ Atabey ünvanı Türkçe ata ve bey kelimelerinden oluşan birleşik bir deyimdir. Selçuklular zamanında sultanlar, devlet topraklarını aile fertlerine dağıttıkları sırada, henüz yaşları küçük olan şehzadelere yol göstermek ve onları idareye hazırlamak amacıyla bir atabey tayin ediyorlardı. Bunlar büyük görevlerde bulunmuş eski nüfuzlu Oğuz beyleri arasından ya da sultanların memlûklerinden olup önemli hizmetleri ile bağlılıklarını bildirmiş, gücünü göstermiş ve büyük emirlik derecesine yükselmiş komutanlar arasından seçiliyordu. Başlangıçta merkeze bağlı olan atabeylik merkezi otorite zayıfladığı zaman bağımsız olarak mahalli yönetimler kurmuşlardır.

Atabeylik müessesesi Osmanlı Devleti'nde de mevcudiyetini devam ettirmiş, atabey kelimesinin yerine "Lala" sözcüğü kullanılmıştır.(Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s.61)

⁴⁹ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk varlığı*, İstanbul 1996, s.72; Ekrem Pamukçu, a.g.m., s.184

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-tarih*(Çev. Abdülkerim Özyayın), C.11, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s.75

gönderdi. Bu bölgeye gelerek birçok yeri ele geçirdi. Emir Kıpçak kaçmak zorunda kaldı.⁵¹ İmadeddin Zengi bu bölgeyi tamamen ele geçirmek için 1139 yılında asker yolladı. İki taraf arasında “Derbend Bâzyân” mevkiinde meydana gelen çarpışmada Emir Kıpçak’ın askerleri yenildi.⁵² Kıpçak’ın hakimiyetindeki kaleler teker teker Zengi’nin gönderdiği Komutan Selahattin Yağı-Sıyan ile buna eşlik eden Usame b. Munkıd’e teslim oldu. Ancak Emir Kıpçak daha sonra geri dönerek Zengi’ye tabi bir biçimde bölgedeki varlığını idame ettirmiştir. Böylece 1139 yılına kadar bağımsız bir şekilde hüküm sürmüş olan Kıpçak Emirliği bu tarihten sonra Musul Atabeyliği’ne bağlanmıştır.

Kıpçak b. Arslantaş’ın Mesud ve Yakub adında iki oğlu olduğu bilinmektedir. Selahaddin Eyyubi’nin 1189 yılında Şehrizer bölgesine tayin ettiği emirlerden Farisüddin Küş-Toğdı da Kıpçak’ın torunu, yani Yakub’un oğlu İzzettin Hasan’ın kızı ile evlenmişti. Bu akrabalıktan dolayı Sultan bu zatı Şehrizer bölgesine atamıştı. Bu emirliğin 13.yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.⁵³

3.5.2. Musul Atabeyliği(Zengiler) Dönemi

Türkmen beyliklerinin içinde en çok bilineni Musul Atabeyliği’dir. Haçlı seferlerine karşı başarısıyla ün salan İmadeddin Zengi ve oğlu Nurettin Zengi’ye nispetle Zengiler adıyla da anılmıştır.⁵⁴ İmadeddin Zengi, Melikşah tarafından Halep valiliğine tayin edilen Kasımu’d-Devle Aksungur’un oğludur.⁵⁵ Musul Atabeyliği 1127 yılından 1233 yılına kadar hüküm sürmüş, daha sonra Zengilerin yanında yetişen Lu’lu ailesi tarafından 1262 yılına kadar devam ettirilmiştir. İlhanlılar tarafından ortadan kaldırılan bu Atabeylik,⁵⁶ Musul’dan Halep’e kadar kuzeyden de Urfa şehrine kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına almıştır.

Kerkük, 1139 yılında İmadeddin Zengi tarafından Musul Atabeyliği’ne dahil edilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi burada bulunan Kıpçak Emirliği bu Atabeyliğe tabi olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak Kerkük’ün Musul Atabeyliği’ne tabiiyeti de çok uzun sürmemiş, belli bir süre sonra 1144 yılında kurulan Begteginlilerin idaresine geçmiştir.⁵⁷

3.5.3. Erbil Atabeyliği(Begteginliler) Dönemi

⁵¹ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim...*, s.72-73; Ekrem Pamuču, a.g.m., a.184

⁵² Ekrem Pamuču, a.g.m., s.184

⁵³ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim...*, s.73

⁵⁴ Erşat Hürmüzlü, a.g.e., s.20

⁵⁵ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim...*, s.61

⁵⁶ Erşat Hürmüzlü, a.g.e., s.20

⁵⁷ Mahir Nakip, a.g.e., s.24-25

1144-1232 yılları arasında merkezi Erbil olmak üzere Şehrizor(Şehrizol), Hakkari, Tikrit, Sincar, Harran, Urfa ve civarında hüküm süren bir Türk beyliğidir. Adını kurucusu Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den alır. Ayrıca merkezlerinden dolayı Erbil Atabeyliği de denilmektedir. Başlangıçta Zengilere tabi olan bu beylik, Selahaddin'in güçlenmesiyle onunla ittifak kurmuştur. Selahaddin'in 1193 yılında ölümünden sonra bağımsızlığını ilan etmiş, ancak 1210 yılında Anadolu Selçuklularına tabi olmuştur. 1210 yılında bir Moğol tehlikesini atlattığı, Moğolların ardından Irak'a giren Harzemşahlara karşı koyamayacağını anlayınca onlara tabi olmuştur. En parlak dönemini Muzafferüddin Gökböri zamanında yaşamış olan beylik, onun 1232 yılında ölümünden sonra bir süre Abbasilerin idaresine geçtiyse de kısa bir süre sonra Moğol istilasına uğrayarak tarihe karışmıştır.⁵⁸

Kerkük, bu beylik kurulduktan sonra bir asrı aşkın bu beyliğin idaresinde kalmıştır.⁵⁹ Kerkük'ün bu beyliğe bağlılığı Gökböri zamanında daha da güçlenmiş, Moğol saldırılarına karşı burası üs haline getirilmiştir. Kendisine karşı çıkanları cezalandırmak için Gökböri tarafından Kerkük Kalesi'nde zindan inşa edilmiştir.⁶⁰

3.6. İlhanlılar Dönemi

Moğol hakanı Cengiz Han'ın torunlarından olan İlhanlı hükümdarı Hülagû tarafından 1258 yılında Bağdat'ın ele geçirilmesiyle birlikte Abbasi Devleti tarihe karışmış, Kerkük de dahil bütün Irak İlhanlıların eline geçmiştir. Hülagû tarafından buralarda ciddi tahribatlar meydana gelmiştir. Ancak 1295 yılında Gazan Han'ın Sünni Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte siyasi, ikisadi ve sosyal anlamda olumlu gelişmeler olmuş, bunda başta Bağdat olmak üzere Erbil ve Kerkük de nasibini almıştır.⁶¹

1258-1336 yılları arasında İlhanlı hakimiyetinde olan Kerkük, meydana gelen iç karışıklıklar nedeniyle parçalanmış İlhanlı Devleti'nin topraklarının büyük bir bölümü üzerinde kurulan Celayirlilerin idaresine geçmiştir.⁶²

Moğolların devrinde gerek Moğol ordusu içinde gerekse Moğollardan kaçan Türkmenler Irak'a girmiştir. Bunların ekserisi Irak'ın kuzeyini, özellikle Şehrizor ve Kerkük bölgesini vatan edinmişlerdir. Bu yöreye gelmiş olan Türkmenler, daha önce Selçuklular tarafından bu bölgeye yerleştirilen Türkmenlerle karşılaşmışlar ve kaynaşmışlardır. Özellikle

⁵⁸ Coşkun Alptekin, "Begteginliler", *DİA*, C.5, İstanbul 1992, s.342-344; Begteginliler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği) (526-630/1132-1233)*, Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul 2000

⁵⁹Kemal Mazhar Ahmed, a.g.e., s.38; Mahir Nakip, a.g.e., s.25; J.H. Kramers, a.g.m., s.590

⁶⁰ Kemal Mazhar Ahmed, a.g.e., s.38

⁶¹ Mahir Nakip, a.g.e., s.26

⁶² Sinan Maruf, a.g.m., s.19

bölgede bulunan Hıristiyan Türkmenler bu dönemden kalan unsurlardır. Hülagû zamanında Moğol ordusunda pek çok Türkmen, Hıristiyan olmuştur. Hülagû'nun hanımı Dokuz Hatun da Hıristiyandı. Rivayetlere göre Hülagû Abbasi Hilafetine karşı zalimane saldırılarını onun isteği ile yapmıştı.⁶³

3.7. Celayirliler Dönemi⁶⁴

İlhanlılardan sonra Celayirlilerin idaresine geçen Kerkük, 1393 tarihine kadar bu devletin egemenliğinde kalmıştır.

Celayirliler devrinde Kerkük ve çevresinde mahalli yeni bir beyliğin teşekkül ettiğine şahit olmaktayız. Kürtler hakkında bilgi veren eserlerde bu beyliğin Goran Kürt aşiretinden Baba Erdelan tarafından H.564 tarihinde kurulduğu ileri sürülmektedir.⁶⁵ Kerkük ile Şehrızor'u içine alan ve merkezi Zalem Kal'a olan bu beyliğin doğuşu, Zağros dağlarında yaşayan dağlıların ovaya inişlerinin bir tezahürüdür. Gerçekte böyle bir gelişme, o dönemde Irak'taki siyasi krizin bir neticesidir. Özellikle Timur'un Irak'a seferi esnasında çevredeki Türk köy ve aşiretlerinin dağılması, dağlık bölgeden inen Kürtlerin Türklerle karışarak mahalli beylikler kurmalarına imkan sağlamıştır. Erdelan Beyliği de bunlardan biridir. Ancak bunlar bağımsız olmayıp o esnada bölgede otoriteyi temsil eden Türk Devletlerine tabi olmuştur. Bu durum bu beyliğin son beylerinden olan Me'mun Bey'in hatıralarında⁶⁶ yer alan ifadeleriyle sabittir.⁶⁷

3.8. Timurlular Dönemi

⁶³ Ekrem Pamukçu, a.g.m., s.186-187

⁶⁴ Celayirliler dönemi için bkz. Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.264-265

⁶⁵ Şeref Han, *Şerefname* (Çev. Mehmet Emin Bozarıslan), Ant Yayınları, İstanbul 1971, s.99-100

⁶⁶ Memun Bey, Osmanlı hükümdarı III. Murat'ın tahta çıkışı münasebetiyle 22 Aralık 1574 tarihinde hatıralarını kaleme almış ve padişaha sunmuştur.

Osmanlı egemenliği Erdelan Beyliği sınırlarına dayandığı zaman beylik, Bige Bey tarafından yönetilmekteydi. Bige Bey'in diğer kardeşleri Söhrab, Mehmet ve Kayıtmaz Beyler ise onun maiyetinde bulunuyorlardı. Ancak Osmanlı-Safevi mücadelesinin etkisi bu beyliğe de yansımış, beylik içerisinde ihtilafa sebep olmuştur. Söhrab, Şah Tahmasb'a meyyal bir politika izlemiştir. Buna karşılık Bige Bey de Osmanlı hakimiyetini kabul etmiş, oğlu Memun Bey'i de Bağdat beylerbeyinin yanına göndermek zorunda kalmıştır. Memun Bey Bağdat'ta Osmanlı usullerine göre yetiştirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yıllık 300.000 akçe ile Kerkük sancakbeyliğine tayin edilmiştir. 1550 yılında Bige Bey'in ölümünden sonra Şehrızor beyliği de kendisine verilmiş, ancak amcaları Mehmed ve Söhrab ile İmadiye hakimi Hüseyin Bey karşı çıkınca görevden alınarak hapsedilmiştir. Daha sonra affedilen Memun Bey İstanbul'a gelmiş, 1555 Amasya Antlaşması'ndan sonra Irak'a dönerek çeşitli sancakbeyliklerinde bulunmuştur. Memun Bey'in Mehmet Bey adında bir oğlu olduğu ve onun da bir süre Kerkük sancakbeyliğinde bulunduğu bilinmektedir.

Memun bey hatıraları, Kuzey Irak'ta Osmanlı hakimiyetinin teşekkülü, Osmanlı-İran mücadelesi, Elkas Mirza'nın durumu hakkında bilgi vermekle birlikte Erdelan Beyliğinin durumu hakkında da bize ışık tutmaktadır. (İ. Parmaksızoğlu, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları", *Bulleten*, XXXVII/145-148, TTK, Ankara 1973, s.193-195)

⁶⁷ İ. Parmaksızoğlu, "Kerkük", s.496

Timur, Irak'a yaptığı sefer esnasında 6 Kasım 1393 tarihinde Kerkük Kalesi'ne uğramış ve buranın idaresini Emir Ali adında birine vermiştir. Böylece bu tarihten itibaren Kerkük Timurluların eline geçmiştir.⁶⁸ Timur zamanında Nizamüddin Şami tarafından kaleme alınan Zafernâme adlı eserde bu durum şöyle anlatılmaktadır: “...kendisi büyük bir ordu ile Kerkük Kalesi'ne geldi. Bu kalenin Emir Ali'ye siyürgal edilmesini emretti. Emir Ali, Pir Ali ve Cihangir huzura geldiler. Etrafta bulunan emirler, kal'alar muhafızları hususiyle Altınköprü hakimi gelip muti ve münkad olduklarını arz etti. Emir Timur bunlara in'am ve ihsanda bulundu ve kıymetli hediyeler verdi...”⁶⁹

Timur'un ölümünden sonra Kerkük, Miran Şah'ın oğlu Ebu Bekir Mirza'ya bırakılmıştır. 1408 yılında Ebu Bekir Mirza'nın Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf'un karşısında Şenb-i Gazan yakınındaki Saradrûd'ta yenilgiye uğraması üzerine bir süre kargaşadan istifade eden Celayirli hükümdarı Sultan Ahmed'in eline geçti ise de 1410 yılında kesin olarak Karakoyunluların idaresine geçmiştir.⁷⁰

3.9. Karakoyunlular Dönemi

Karakoyunlular Oğuz boyundandır. Bu boylardan bir kısmı Moğol istilası esnasında Maveraünnehir ve Horasan taraflarından batıya sürüldüğü zaman bunların içinden Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretleri de İlhanlı hükümdarı Argun Han(1284-1292) zamanında Türkistan'dan göçüp Fırat ve Dicle'nin yukarı vadilerine yerleşmişlerdi.

XIV. asrın sonlarında meydana çıkan Karakoyunlu Beyliğinin temel taşı koyan, Karakoyunlu aşiretinin en büyük ve nüfuzlu kollarından olan Baharlu kolu reisi Bayram Hoca'dır. Bayram Hoca(1365-1380), Celayirlilerden Musul, Erciş, Sincar yörelerini almak suretiyle buralarda hakimiyetini tesis etmiştir.

Beyliğin devlet haline gelmesi ise Kara Yusuf zamanında olmuştur. Kara Yusuf başa geçtiğinde Irak, Azerbaycan, Suriye ve Anadolu Timur'un işgali altındaydı. Kara Yusuf Celayirlilerle ittifak ederek Timurluları 1407 ve 1408 de iki defa mağlup etmiş, Azerbaycan ve Tebriz'i istila etmiştir. Daha sonra Celayirlilerle yaylak ihtilafı yüzünden 1410 yılında meydana gelen savaştan da zaferle çıkmıştır. Bu tarihten sonra Kerkük de dahil Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'in⁷¹ tamamı Karakoyunluların eline geçmiştir.⁷²

⁶⁸ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.24

⁶⁹ Nizamüddin Şami, a.g.e., s.177

⁷⁰ İ. Parmaksızoğlu, “Kerkük”, s.496

⁷¹ Irak-ı Arap günümüzde Irak coğrafyasına tekabül eden bölgenin adıydı. Irak-ı Acem ise Irak ile İran sınırında bulunan Zağros dağlarının doğusundaki al-Cibal bölgesine denilmekteydi.(daha fazla bilgi için bkz. M. Hartmann, “Irak”, *İA*, C.5/II, İstanbul 1988, s.670-671)

⁷² İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1937, s.58-59

Kerkük ve civarı 1410 tarihinde Karakoyunluların idaresine geçmeden önce de yaylak-kışlak sistemine tabi bir şekilde yaşayan Karakoyunlu oymağının kışlık sahası idi. Bu tarihten itibaren Karakoyunlular bu bölgede siyasi bir kuvvet olarak belirmişlerdir.⁷³

Kara Yusuf Bey, Kerkük'ü ele geçirdikten sonra buranın idaresini oğlu İskender Mirza'ya verdi. Kara Yusuf Bey'in 1420 tarihinde ölümü üzerine İskender Mirza Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarı olmuştur.⁷⁴

İskender Mirza, ülkesine hücum eden Akkoyunlu beyi Kara Yölük Osman ile 1421 senesi başlarında Mardin Nusaybin arasındaki Şeyh-kendi mevkiinde savaştığı zaman ordusunda Kerkük Hakimi Çengellü Hasan ve onun maiyetindeki Döğer beyleri de bulunmaktaydı. Bunlar Karakoyunluların bu savaşta başarılı olmasında önemli rol oynamışlardır. Ancak biz bu emir ve onun maiyetindekiler hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz.⁷⁵ Yine bilindiği gibi Karakoyunlu Devleti birçok boylardan oluşmuştur ki bunlardan bir tanesi de Kerkük ve Erbil taraflarında yaşamakta olan Hacılı oymağıdır.⁷⁶

1466 yılında Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasında meydana gelen savaş Akkoyunluların galibiyetiyle neticelenmiş, bu savaştan sonra Akkoyunlular için parlak bir devir açılmış, Karakoyunlular da hükümdarları Cihan Şah'ın savaşta öldürülmesinden sonra meydana gelen taht mücadeleleri sonucunda parçalanma sürecine girmiştir. Bu tarihten sonra Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan tarafından 1469 yılında Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Kerkük de dahil Irak-ı Arap bölgeleri ele geçirilmiştir.⁷⁷

3.10. Akkoyunlular Dönemi

Akkoyunlu Türkmen devletini kuran Kara Yölük diye meşhur olan Kara Osman Bey'dir. Bunların tertip ettirdikleri silsilenameleri arasında Bayındır Han isminde biri bulunduğu devletlerine Bayındırıyye de denilmektedir.

Akkoyunlu Türkmenleri XIII. asrın sonlarına doğru Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş bir aşiret olup XIV. asrın sonlarında Erzincan, Harput, Diyarbakır arasındaki yerlerde bulunmakta idiler. O tarihte bu aşiretin reisi Tur Ali Bey oğlu Kutlu Bey ve daha sonra onun oğlu Ahmet Bey'dir.

Kara Osman Bey biraderi Ahmet Bey'in hizmetinde bulunmuş ancak cesareti ve muvaffakiyetleriyle aşiretin teveccühünü kazandığından biraderi tarafından bir ara

⁷³ Faruk Sümer, *Karakoyunlular(Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, TTK, Ankara 1967, s.15

⁷⁴ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim...*, s.82-84; İ. Parmaksızoğlu, "Kerkük" , s.496-497

⁷⁵ Faruk Sümer, "Döğerlere Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C.10, İstanbul 1953, s.139-149

⁷⁶ Faruk Sümer, a.g.e., s.30

⁷⁷ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.60-61

hapsedilmiştir. Kara Osman, bundan sonra Akkoyunlu aşiretinin ahde muhalif bir harekette bulunmayacağına dair rehin olmak üzere Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmet'in yanında bırakılmıştır. On, on bir yıl kadar Kadı Burhaneddin'in hizmetinde kalan Kara Osman, onun öldürülmesinden sonra o sırada Suriye üzerine yürüyen Timur'un hizmetine girmiştir.

Kara Osman Bey'in Akkoyunlu Beyliğini kurması Timur'un hizmetine girdiği tarihten sonradır. Irak ve Suriye seferlerinde Timur'un ordusunda hizmet eden Kara Osman Bey'e Timur tarafından Diyarbakır ile havalisi ikta olarak verilmiş, beyliğin temeli böylece atılmıştır.

Akkoyunluların geniş ve teşkilatlı mükemmel bir devlet kurdukları dönem Uzun Hasan Bey zamanıdır. 1453 yılında yalnız Diyarbakır Beyi olan Uzun Hasan, sonradan Anadolu'nun doğu kısımlarını, Kerkük de dahil Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'i, İran'ı ve Horasan'a kadar olan yerleri zapt ile büyük bir imparatorluk kurmuştur.

Uzun Hasan ve oğlu Yakup Bey zamanında büyük bir devlet olan Akkoyunlular 1490 yılında Yakup Bey'in vefatından sonra meydana gelen iç karışıklıklar ve güçlü bir hükümdarın çıkmaması sonucu kuvvet ve şevketini kaybetmiş, nihayet 1508 tarihinde Şah İsmail tarafından varlığına son verilmiştir.⁷⁸ Kerkük de böylece Akkoyunlu topraklarını zapt eden Şah İsmail'in idaresine geçmiştir.

3.11. Safeviler Dönemi

Bu devlet, kurucusu Şah İsmail'in⁷⁹ cediti olan Şeyh Safiyüddin Ebu'l-feth İshak'ın ismine izafetle "Safevi" adını almıştır. Başlangıçta tamamen dini bir tarikat tesis eden Erdebil Sofileri, Şeyh Safiyüddin'in torunu Sultan Hoca Ali zamanında açıkça Şiiliğe temayül ederek İran, Irak, Suriye ve Anadolu'daki Batını zümreler ve özellikle Türkmen aşiretleri arasında taraftar toplamaya başlamışlardır. Hoca Ali'nin torunu olan Şeyh Cüneyd Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın teveccühünü kazanarak Akkoyunlu topraklarında geniş çapta propaganda faaliyetinde bulunmuş bu durum oğlu Haydar zamanında daha da artmıştır. Şeyh Haydar, müridlerini harp talimleriyle yetiştirip onlara on iki dilimli kırmızı serpuş giydirmiş, bundan dolayı müridler bu tarihten itibaren "Kızılbaş" olarak da anılmıştır.⁸⁰

⁷⁸İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.63-69; Akkoyunlular hakkında daha fazla bilgi için bkz. John E. Woods, *Akkoyunlular*(Çev. Sibel Özbudun), Milliyet Yayınları, İstanbul 1993

⁷⁹ Şah İsmail hakkında bkz. Tahsin Yazıcı "Şah İsmail", *İA*, C.11, İstanbul 1979, s.275-279; ayrıca Şah İsmail ve seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rumlu Hasan, (*Ahsenü't- Tevarih*) *Şah İsmail Tarihi*(Çev. Cevat Cevan), Ardıç yayınları, Ankara 2004

⁸⁰ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s.1-2

Şey Haydar'ın oğlu ve aynı zamanda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kız tarafından torunu olan Şah İsmail, Türkmen oymaklarının yardımıyla Akkoyunlu Devleti'ni 1508 tarihinde ortadan kaldırdıktan sonra Kerkük'ün de içinde bulunduğu bölgeye hakim olmuş, buranın idaresini Avşar boyundan Ahmed Bey'e vermiştir.⁸¹ Burası Çaldıran Savaşı'na kadar Safevilerin nüfuzunda kalmıştır.

⁸¹ *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s.24

1.BÖLÜM: KERKÜK'ÜN OSMANLILAR TARAFINDAN FETHİ VE İDARİ YAPI

1.1. Kerkük'ün Osmanlı Hakimiyetine Geçişi

1.1.1. Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevi İlişkileri ve Kerkük'ün Durumu

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devletinin dış siyasetinde ciddi bir değişiklik görülmektedir. Bu zamana kadar Osmanlı, esaslı olarak bir Balkan ve Avrupa kuvveti idi.⁸² Sultan Selim devrinde ise, Osmanlı Devleti ilk defa ciddi bir şekilde şarka yönelerek Asya ve Afrika kıtalarında geniş topraklar elde etmiştir. Hem Yavuz Sultan Selim'in İslam dünyasının birliğini tahakkuk ettirme düşüncesi hem de o zamanki siyasi durum bu değişikliği gerektirmiştir.⁸³

Akkoyunlu Devletini ortadan kaldırarak Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ve İran'ı ele geçirerek Ceyhun nehrine kadar sınırlarını genişleten Şah İsmail, H.916(M.1510) yılında doğuda Özbekleri de mağlup ettikten sonra Osmanlı vilayetlerine gönderdiği halifeler vasıtasıyla mensubu olduğu şia mezhebini Anadolu halkı arasında yaymaya başlamıştı. Sultan Bayezid'in yumuşak başlılığı, bazı devlet adamlarının kayıtsızlığı da Şah İsmail'in faaliyetlerini arttırmasında etkili olan saiklerdendir.

Şah İsmail'in bu faaliyeti sırasında Trabzon valisi olan Sultan Selim, Şah'ın maksadını anlamış, bundan dolayı Şah'ın halifelerinin elinde bulunan Erzincan'ı işgal etmişti. Şah İsmail bu durumu babası Sultan Bayezid'e şikayet etmişti.⁸⁴

Bayezid'in son zamanlarında şehzadeler arasındaki rekabet, bu hareket ve teşebbüslerin arttığı dönem olmuştur. Nitekim bu karışıklık esnasında tımarları ellerinden alınıp başkalarına devredilen Tekeli sipahiler Şah İsmail'in vaadlerine aldanarak İran'a

⁸²Osmanlı Devleti'nin temel taşı cihad veya gaza idi. Büyük cehd ve gayretleri, sonra da faaliyetlerin yenilenmesini teşvik eden gaza fikri hem topluma hem de fertlere bir ilham kaynağı oldu. Osmanlılar, İslam'ı yaymak ve muhafaza etmek düşüncesine sınırsız sarılmışlardır. Gayri müslimlerin yaşadığı yerler darü'l harp olarak görülmüş, onların ülkelerini yağmalamak ve onları itaate zorlamak temel vazifeleri olmuştur. Osmanlı Devletinin Avrupa ve Balkan yönünde ilerlemesinin asıl nedeni de bu gaza düşüncesidir. Bununla birlikte Osmanlılar bu mefhumu sadece gayri müslim topraklarını fethetmek için değil, Anadolu'da büyümek için de kullanmışlardır. Fakat İslam, bir müslümanın başka bir müslümana silah çekmesini menettiği için diğer Müslümanlarla savaş olduğu zaman Osmanlıların gazi şöhretine halel gelmekteydi. Bundan dolayı Osmanlılar bu ilhaklarına da meşruluk kazandırmak için ulemeden kendi hareketlerinin şeriata uygun, meşru olduğunu gösterir bir fetva almışlardır. Zira küffar ile gaza ederken arkadan vuranlara harp ilan etmek vaciptir denmiştir.(bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu"(Çev. Hulusi Yavuz), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yayınevi, İstanbul 1988, s.291-298)

⁸³Ahmet Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972, s.44

⁸⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, TTK, Ankara 1983, s.258

gitmişlerdi. 1511'de Anadolu'da büyük tahribata ve insan kaybına yol açan Şah-Kulu Baba Tekeli isyanının büyümesinde bu sipahiler önemli bir rol oynamışlardı.

Öte yandan 1512 yılında Şah İsmail'in halifelerinden Nur Ali Halife-i Rumlu'nun, 3.000 kızılbaşla Faik Bey kuvvetlerini mağlup edip Tokat'ı zapt ederek Şah adına hutbe okutması ve ardından Amasya valisi Şehzade Ahmet tarafından üzerine gönderilen Yular-Kısdı Sinan Paşa'yı bertaraf etmesi yeni bir buhranın zuhuruna sebep olmuştu.⁸⁵

Biraderleri gailisini hallettikten sonra 24 Nisan 1512 yılında tahta çıkan Sultan Selim, Şah İsmail'e mektup göndermiş mektubunda şahın yaptığı işler sebebiyle öldürülmesi için alimlerden fetva aldığını, onun islamiyeti kabul etmesi gerektiğini aksi takdirde kendisi ile savaşacağını belirtmişti.⁸⁶ Buna karşılık Şah İsmail mektubu götüren elçiyi öldürmüştü, kendisinin de savaşa hazır olduğunu söylemişti.

Bunun sonucunda iki taraf arasında Doğu-Bayezid kasabasının 80km güneydoğusuyla Van gölünün kuzeydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası'nda meydana gelen savaş, Osmanlı Devleti'nin galibiyetiyle neticelenmiştir. Yenilgiye uğrayan Şah İsmail yaralanarak kaçmıştır.⁸⁷

Çaldıran savaşından sonra Sultan Selim, komutanlarından Ferhat Paşa'ya⁸⁸ iki devlet arasında kalan yerleri zapt etmesini emretmiş, Ferhat Paşa da Bıyıklı Mehmet Paşa'yı⁸⁹ bu iş için görevlendirmişti. 1515-1516 tarihlerinde Bıyıklı Mehmet Paşa Kerkük de dahil Mardin, Musul, Hısn-ı Keyf ve Rakka gibi yerleri alarak bölgede hakimiyetini tesis etmiştir.⁹⁰ İdris-i Bitlisi'nin⁹¹ büyük hizmeti sayesinde Diyarbakır'ı da almaya muvaffak olan Mehmet Paşa, aynı zamanda buranın ilk beylerbeyi olmuştur.⁹² Kerkük de bu dönemde Diyarbakır

⁸⁵ M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22, İstanbul 1968, s.51-52

⁸⁶ Sultan Selim ve Şah İsmail'in mektupları için bkz. Feridün Ahmet Bey, *Münşa'ât al-Salâtin*, C.I, İstanbul 1859, s.379-386

⁸⁷ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.260-269

⁸⁸ Ferhat Paşa için bkz. Mehmet İpşirli, "Ferhad Paşa", *DİA*, C.12, İstanbul 1995, s.383-384

⁸⁹ Bıyıklı Mehmet hakkında bkz. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.116-117

⁹⁰ Sinan Marufoğlu, "Kerkük Şehri'nin...", s.19-20

⁹¹ İdris-i Bitlisi, Akkoyunluların divan katiplerinden idi. Akkoyunlu Devleti ortadan kalktıktan sonra Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdi. Yavuz Sultan Selim'in hizmetinde onun Şark politikasında danışmanlıkta bulunan İdris-i Bitlisi'nin Çaldıran Savaşı'ndan sonra Diyarbakır ve diğer Doğu memleketlerinin alınmasında büyük hizmeti görülmüştür. Bu zat, Sünni olan Kürt beylerini görüp anlaşarak onları Osmanlıların tarafına çekmiştir. Bu suretle Urmiye, İtak, İmadiye, Cizre, Bitlis, Hizan, Palu, Siirt gibi toplam yirmibeş mıntıkânın beyi savaşız olarak Osmanlı idaresine girmiştir. Siyasetçi kimliğinin yanında müellif, şair ve aynı zamanda hattat olan İdris-i Bitlisi, Sultan II.Bayezid'in emriyle yazmış olduğu Osmanlı tarihini anlatan Heşt Bihişt adındaki eseriyle de tanınmaktadır.(daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "İdris-i Bitlisi", *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.485-488)

⁹² Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası: Başlangıcından 16.yy'ın sonuna kadar Sultanlığın genişleme sürecini gösteren haritalarla birlikte*(Çev.Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.151

Beylerbeyliğine bağlı bir sancak statüsünde idi.⁹³ Fakat bölge üzerindeki Osmanlı-İran mücadelesi sırasında sık sık el değiştiren şehir, tam olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği İrakeyn seferinden sonra Osmanlı idaresine girmiştir.⁹⁴

1.1.2. Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı-Safevi İlişkileri ve Kerkük'ün Durumu

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki münasebetler Çaldıran savaşından sonra da düzelmemiş ve Şah İsmail el altından Anadolu'da propagandalarına devam etmişti. Ayrıca Sultan Süleyman tahta çıktığında onu tebrik etmemişti.

Şah İsmail 1534 yılında ölmüş, yerine oğlu Tahmasb geçmişti. Şah Tahmasb da babasının hasmane siyasetini takip etmiş, Şarlken ve Ferdinand'a elçiler gönderip Osmanlı Devleti aleyhine ittifak bile etmişti. Nihayet İran beylerinden Ulama Han'ın Osmanlılara ve Osmanlı Devletine tabi Bitlis hakimi Şeref Han'ın⁹⁵ İran'a iltica etmesi iki taraf arasında savaşın vuku bulmasına sebep olmuştur. Bunların dışında Bağdat hanı Zülfikar Han, Osmanlılara tabi olup, gizlice Bağdat'ın anahtarlarını göndermeye çalışmış, fakat bu durum Şah tarafından duyulmuş, Şah Zülfikar Han'ı öldürterek Bağdat'ı elinde tutmuştur.

Ulama Han, aslen Anadolu'da Teke(Antalya) Sancağı tımarlı sipahilerinden olan bir alevi idi. Şah Kulu olayından sonra Şah İsmail'in yanına kaçmış, Azerbaycan valiliğine tayin edilmişti. Ancak daha sonra Şah ile arası açılan Ulama Han, Şah'tan yüz çevirerek Osmanlı ordusuna dehalet etmişti.

Kürt beylerinden olan Bitlis hakimi Şeref Han ise Yavuz Sultan Selim döneminde İdris-i Bitlisi'nin teşvikiyle Osmanlı hakimiyetini tanımış, fakat 1532 tarihinde Osmanlıları terk edip İran'a kaçmıştı. Bunun üzerine ondan boşalan Bitlis Sancağı da Ulama Han'a verilmişti.

Ulama Paşa, Bitlis'i almak için burayı muhasara etmişse de Şeref Han'ın İran kuvvetleriyle gelmesi üzerine geri çekilmiş, fakat ümidini kesmeyerek Şeref Han ile mücadelesine devam etmiştir. Bu hadise, Avusturya ile antlaşma yaparak Batı meselesini rayına oturtan Osmanlı Devleti'nin İran'a sefer düzenlemesine sebep olmuştur.

⁹³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.208; Ahmet Gündüz, "1548 Tarihli Tahrir Defterine Göre Kerkük Sancağı", *Irak Dosyası I*, TATAV, İstanbul 2003, s.163

⁹⁴ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s.33

⁹⁵ Bitlis hakimi olan Şeref Han aynı zamanda yukarıda künyesini verdiğimiz Kürt tarihine dair yazılan Farsça eser Şerefname'nin de müellifidir.(daha fazla bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, "Şeref Han", *İA*, C.11, İstanbul 1979, s.427-429)

Kanuni Sultan Süleyman, veziriazam İbrahim Paşa'yı⁹⁶ İran üzerine serdar tayin etti. 1533 Eylül sonlarında İstanbul'dan hareket eden İbrahim Paşa'ya tecrübesinden yararlanmak için defterdar İskender Çelebi, padişahın emriyle müşavir ve kethüda olarak atanmıştı. İbrahim Paşa, İranlılara bağlı kale beylerini gizlice elde ederek, İlbaharda yapacağı hareketleri kolaylaştırmak için tedbirler aldı. Böylece Adilcevaz, Erciş, Van ve Ahlat kaleleri kolayca ele geçti. Baharda hareket mevsimi gelince ordu, Halep'ten ayrıldı. İbrahim Paşa Musul üzerinden Bağdat'a inmeyi düşünüyordu. Ancak İskender Çelebi'nin telkiniyle Tebriz'e doğru hareket edildi. Eğer Tebriz alınırsa Bağdat kolayca düşer zannedilmişti. O sırada Şah Tahmasb da av bahanesiyle Tebriz'den ayrılıp Horasan taraflarına gitmişti.

Diyarbakır'dan sonra büyüklü, küçüklü birçok kale savaşız teslim oldu. 13 Temmuz 1534 yılında İbrahim Paşa, savaşız Tebriz'e girdi. İbrahim Paşa, Azerbaycan eyaletini Ulama Han'a ve Irak hükümetini de Akkoyunlu hanedanından olan Murat Bey'e verdi.

Sultan Süleyman, İbrahim Paşa'yı önden gönderip, kışı İstanbul'da geçirmişti. Osmanlı ordusunun düşman toprakları üzerinde bulunması zorunluluğu sebebiyle ortaya çıkan ciddi durumdan ötürü İbrahim Paşa, padişahı davet etmişti.⁹⁷ Haziran 1534 yılında İstanbul'dan hareket eden Sultan Süleyman, üç buçuk ay sonra Tebriz ile Hoy arasındaki Ucan mevkiinde veziriazam tarafından karşılandı. Padişah geldiği zaman sefer mevsimi geçmişti. Bu yüzden o kış Tebriz'de kalınıp hazırlıkların tamamlanması, elde edilen toprakların üzerinde tam olarak hakimiyetin gerçekleşmesi için bir takım düzenlemelerin yapılması ve Bağdat seferi için baharın beklenmesi gerekirken bu yapılmayıp şartlar uygun olmadığı halde sefer kararı alındı. Bu yüzden birçok zorluklar karşısında ve yüz kadar top götürülemediği için toprağa gömülmek suretiyle plansız ve zamansız olarak yola çıkıldı. Ordu Tebriz'den çıkıp, çöl halinde bulunan Karahan Derbendi'ni güçlkle geçtikten sonra Dergüzin'den yola devam etti. Yolda İskender Çelebi azlolundu. Hemedan taraflarına gelindi. Kasr-ı Şirin yolu takip edilerek 27 günde Bağdat'a varıldı. Bağdat muhafızı Tekeli Han, Osmanlı kuvvetlerinin gelmesinden önce Bağdat'ı terk etmişti. Bu yüzden Bağdat mukavemet etmeden ele geçirildi ve bayraklar çekildi.

Aralık 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman önce Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrini buldurup ziyaret etti. Çinilerle süslenmiş bir türbe ile

⁹⁶ İbrahim Paşa hakkında bilgi için bkz. Feridun Emecen, "İbrahim Paşa, Makbul", *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s.333-335

⁹⁷ İbrahim Paşa'nın 1533 senesi sonbaharından padişahın kendisine mülaki olduğu tarihe kadar (Eylül 1534) seferin askeri ve siyasi idaresini bizzat üstlendiği bir senelik zaman zarfında icraatleri, aldığı kararlar ve bu kararlar ile ilgili padişaha gönderilen arz ve raporlar hakkında bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı", *Belleten*, XXI/83, TTK, Ankara 1957

camii yapılmasını emretti. Ardından İmam Musa Kazım'ın ve diğer İslam büyüklerinin kabrini ziyaret ederek hem Sünnileri hem de Şii'leri memnun etti.

Sultan Süleyman, Burc-ı Evliya denilen Bağdat'ı aldıktan sonra kışı burada geçirip Irak'a ait bazı düzenlemeler yapmak istedi. Bağdat'ta dört ay kaldı. Arazi tahriri, zeamet ve tımar teşkilatı yapıldı. Bayat Türk aşiretinden olan şair Fuzuli meşhur Bağdat kasidesini o esnada takdim etmiştir. İbrahim Paşa ile arasındaki husumetten dolayı İskender Çelebi de 13 Mart 1535 yılında Bağdat çarşısında asılarak idam edilmiştir. Sultan Süleyman, Ulama Han'ın Şah Tahmasb tarafından kaçırıldığını duyması üzerine Temmuz 1535 yılında Tebriz'e geldi. daha sonra Halep yoluyla 1536 yılında İstanbul'a döndü.⁹⁸

Bu sefer esnasında Kanuni Sultan Süleyman'ın izlediği yol güzergahı Matrakçı'nın eserinde detaylı bir şekilde verilmiştir. Osmanlı ordusu bu sefer esnasında Kerkük Sancağı'nda Dakuk'a bağlı Gelin Eyvâni nam-ı diğer Türbe-i Leylâ(6 Şevval 941/9 Nisan 1535), Şeyh Muhsin nam-ı diğer Arpa Tepesi(7 Şevval 941/10 Nisan 1535), İftihârlu der mukabele-i kasaba-i Tavuk(Dakuk)(8 Şevval 941/11 Nisan 1535), Sülâkân(10 Şevval 941/13 Nisan 1535), Leylân(13 Şevval 941/16 Nisan 1535), Kal'a-yı Kerkük kurbünde der Ser-i Āb-ı Hâssa Kızıl Köşk(18 Şevval 941/21 Nisan 1535), Der Ser-i Āb-ı Hassa(Çayır)(17 Zilkade 941/20 Mayıs 1535), Hayâtî Künbedi(19 Zilkade 941/22 Mayıs 1535), Göktepe ve Altınköprü menzillerini izleyerek Tebriz'e doğru yol almıştır.⁹⁹ Kanuni, Kerkük yakınlarında bulunan Kızıl Köşk mevkiinde 28 gün dinlenmiştir. Sultan Süleyman'ın 1534 yılında çıktığı bu İrakeyn seferinden sonra Kerkük kesin olarak Osmanlı Devletine bağlanmıştır.¹⁰⁰

İranlıların sınırdaki bazı kaleleri almaları ve tecavüz hareketleri üzerine Kanuni, 1548 tarihinde ikinci kez İran'a sefer düzenledi. Padişah, kumandasındaki ordu ile Tebriz'e girdi ve sonra da Safevilerin eline geçen Van kalesini aldı. Şah Tahmasb'ın ortaya çıkmaması üzerine ordu geri dönerek Halep'e geldi. Halep'te kışlayan padişah, 1549 yılında Diyarbakır'a geldi. Şah Tahmasb'tan bir ses çıkmaması üzerine İstanbul'a geri döndü.¹⁰¹ Safevilerin Adilcevaz ve Ahlat kalelerini almaları, Erzurum ve Erciş üzerine yürüyerek zulüm yapmaları üzerine Sultan Süleyman, 28 Ağustos 1553 yılında üçüncü defa İran üzerine yürüdü. Nahçıvan Seferi adı verilen bu harekatta iki taraf arasında kayda değer bir savaş olmadı. 29 Mayıs 1555 tarihinde Amasya Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Azerbaycan ile merkezi olan Tebriz,

⁹⁸ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.348-352; ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın bu seferi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s.69-78

⁹⁹Nasühü's-Silâhi(Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*(Haz. Hüseyin G. Yurdaydın), TTK, Ankara 1976, s.97-99; Kanuni'nin yol güzergahı için bkz. Harita 2

¹⁰⁰ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.24

¹⁰¹ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.359-360

Doğu Anadolu ve Irak-ı Arap Osmanlılarda kaldı. Buna mukabil Şii hacıların Bağdat, Kerbela ve Necef'te bulunan mukaddes yerleri ziyaret etmelerine izin veriliyordu.¹⁰²

Kerkük, Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte doğudan(Safevilerden) gelecek saldırılara karşı önemli bir müdafaa mevzii olmuştur.¹⁰³

Kerkük'ün Osmanlı haberleşme sisteminde de önemi büyüktür. Osmanlı haberleşme teşkilatında menzillerin üzerinde kurulduğu geniş Osmanlı yolları İstanbul merkez olmak üzere, Anadolu ve Rumeli sağ-sol, orta kol halinde uzanmıştır. Anadolu'da sağ kol Diyarbakır, Nusaybin, Musul ve Kerkük güzergahını takiben Bağdat ve Basra yollarına kadar uzanır. XV. ve XVI. asırlarda Kerkük'te petrol bulunduğu için önemi daha da artmıştır.¹⁰⁴

1.2. İdari Yapı

1.2.1. Genel Olarak İdari Taksimat

Osmanlı Devleti, "vilayet" veya "eyalet" olarak adlandırılan büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Bu vilayetler "sancak" veya "liva"lara bunlar da sırasıyla kazalar, nahiyeler, köy ve mezralara bölünürdü. Eyalet ve sancakların başına sivil ve askeri yönetimi şahsında toplayan beyler atanırdı. Eyalet valisine "beylerbeyi", sancak yöneticisine "sancakbeyi" denilirdi. Beylerbeyi ve sancakbeyi sivil yönetici sıfatıyla eyalet ve sancağın valileri durumundaydılar. Fakat savaş zamanlarında maiyetindeki askerlerle birlikte savaşa katılırlardı. Sancakbeyleri, kuvvetlerin kumandanı sıfatıyla beylerbeyinin sancağı altında toplanırlardı. Bunların atamaları merkezden yapılırdı. Beylerbeyi, eyaletteki sancaklardan birinde otururdu. Bu sancak, "Bey Sancağı" adıyla anılırdı. Buraya başka bir sancakbeyi ataması yapılmazdı. Sancakbeyi ise sancak merkezindeki kazada otururdu. Sancakbeyini diğer kazalarda zaim, subaşı veya voyvoda denilen, asayiş işleriyle görevli kimseler temsil ederdi. Bunların atamaları merkezden yapılmayıp, çalışacakları kazanın kadısına sancakbeyinden atamayı bildiren mektubuyla gerçekleşirdi. Görev süreleri kısaydı.¹⁰⁵

Kazalar, bir kadının yetki ve yargı bölgesidir. Kadıların asıl görevleri yargı olmasına rağmen, okur-yazar oldukları ve hesap işlerinden anladıkları için bazı idari işlerde istihdam edilmişlerdir. Fermanların başlıca muhataplarıdır. Vergi tahsil işlerine de nezaret ediyorlardı.

¹⁰² Nahçıvan Seferi ve Amasya Antlaşması için bkz. Mehmet İpçioğlu, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi*, Ankara 2003, s.58-114

¹⁰³ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.2

¹⁰⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.m., s.28

¹⁰⁵ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı"(Çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, C.LIV/211, 1990, s.1233; ayrıca Osmanlı idari yapısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 1991, s.73-90

Kadılar merkezden atanırdı ve kendilerine has bir atama şekli vardı. Zamanla atama sistemleri değişim göstermiştir. Zamana göre şeyhülislam veya kadıaskerler¹⁰⁶ tarafından atanırlardı. Rumeli'deki kadıları Rumeli Kadıaskeri, diğer kadıları da Anadolu Kadıaskeri atardı. Kadı, sancağın merkezindeki kazada oturur, sancağın diğer kaza ve nahiyelerine naibleri bizzat kendisi atardı. Naibler, genelde yerli halktan seçilirdi. Kadıların süresi en çok bir-iki yıl olmasına rağmen naibler senelerce görevde kalabiliyorlardı. Bu durum zaman zaman şikayetlere konu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin uzak köşelerinde ve sınırlarda bulunan eyaletlerin özel bir durumu vardır. Osmanlı yönetiminin ilk senelerinde Luristan adı verilen Şehrizer(Şehrizerol) Eyaleti'nde Osmanlı valileri tarafından yönetilen sancakların yanında Kürt beyliklerinin de olduğu, buraların yerli beylerin yönetimine bırakılan, yönetimi bunların soylarınca sürdürülmesine izin verilen sancaklar de vardı. Bu beyler, tıpkı Osmanlı beyleri gibi sefer halinde beylerbeyinin sancağı altında savaşa katılırlardı. "Hükümet" diye anılan yönetim birimleri vardı. Hükümetlerinde Osmanlı Devleti'ne tabi bir şekilde yaşıyorlardı. Yine Osmanlılara bağlılık gösteren ve oldukları gibi bırakılan aşiret beyleri de vardı. Beylik bunlarda da babadan oğula geçerdi. Bunlar sancakbeyi durumunda olmayıp zaim durumundaydılar.¹⁰⁷

Has, zeamet ve tımara gelince, bunlar mülkiyeti devlete ait olup, tasarrufları, vergi gelirleri belli şartlarla şahıslara verilmiş olan toprak üniteridir. Tımar; herhangi bir toprak parçasının veya toprak parçalarının yılda 20.000 akçeden az olan(19.999 akçeye kadar) vergi gelirinin belirli bir vazife karşılığında ve belli şartlarla bir şahsa veya birden fazla kişiye müştereken tahsis edilmesidir.¹⁰⁸ Aynı şekilde yapılan tahsisin miktarı 20.000 akçeyi geçer ve 100.000 akçeye varmazsa(99.999 akçeye kadar) zeamet, 100.000 akçe ve daha fazla ise has adını alır. Haslar, genellikle sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler, hükümdarların anneleri, eşleri ve kız kardeşlerine aitti.

Bunların dışında Osmanlıların fetih zamanlarında yeni fethedilen araziden devlet hissesi olarak ayrılan haslar vardı. Havass-ı Humayun diye anılan bu arazilerin gelirinin bir kısmı dış hazineye yani devlet hazinesine gider, bir kısmı da iç hazineye konulurdu ki bu padişahlara aitti.

Osmanlı Devletinde toprak dirliği sahipleri kendilerine tahsis edilen arazinin şer'i vergilerini(zekat, öşür, haraç) ve örfi vergilerin ise tekalif kısmını yani daimi vergileri dirliğin

¹⁰⁶Kadıaskerlik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005

¹⁰⁷Halil Sahillioğlu, a.g.m., s.1234

¹⁰⁸ Tımar hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, C.12/I, İstanbul 1979, s.286-333

türüne göre o eyaletin kanunnamesinde belirtilen miktarda alırlardı. Sefere giderlerse yanlarında yıllık gelirine göre silahlı, iyi yetişmiş süvari götürürlerdi. Bunlara “cebeli” denilirdi. Tımar sahibi, yıllık her üç bin akçe geliri karşılığında bir cebeli, zeamet sahibi her beş bin akçe karşılığında ve has sahibi ise her üç bin akçe karşılığında bir cebeli ile mükellef idiler.¹⁰⁹

Tımar, çoğu Osmanlı vilayetlerinde olduğu halde bazılarında bulunmuyordu. Bunlar Osmanlı Devleti'nin sınır boylarında bulunan Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Osmanlı Habeşistan'ı, Yemen, Basra, Bağdat ve Lahsa eyaletleriydi. Buralarda tımar olmadığı için askerlerin, valilerin maaşları nakit olarak ödenirdi. Bu paralara “ulufe” veya “mevacib” denir, yılda dört taksit şeklinde ödenirdi. Beylerin maaşı yıllık ödendiğinden yıllık anlamında “salyane” denilmiştir.¹¹⁰

1.2.2. Kerkük Sancağı'nın İdari Yapısı

Kanuni Sultan Süleyman yönetiminin ilk yıllarına ait Osmanlı idare teşkilatını gösteren listeler vardır. Ancak bunlar Irak'ın Osmanlı idaresine girmeden önceki zamanlara aittir. Bunlarda Irak'a dahil sancaklardan Yavuz Sultan Selim zamanında fethedilen yerler vardır ki bunlar o sıralarda Diyarbakır alındığı zaman bu vilayete dahil edilmişlerdir.¹¹¹ Bunlardan bir tanesi de Kerkük'tür. Kerkük, Çaldıran savaşından sonra Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı bir sancak statüsünde idare edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki İrakeyn seferinden sonra Bağdat alınıp yeni bir eyalet oluşturulunca Kerkük, Bağdat Eyaleti'ne bağlanmıştır.¹¹² Başta Kerkük ve Dakuk olmak üzere iki, daha sonraki tarihlerde ise tek sancak olarak idari sistemdeki yerini almıştır.¹¹³

Osmanlı Devleti'nde olayların günlük kayıtlarının tutulduğu defterler vardır. Bu defterlere “ruzname” denir. Halil Sahillioğlu, sözünü ettiğimiz makalesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi esnasında tutulan ruznamçelerden biri olup Başbakanlık Arşivinde

¹⁰⁹ Mithat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Tasarruf Sistemi'nin hukuki ve mali müeyyide ve mükellefiyetleri*, Marmara Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.3-6

¹¹⁰ Halil Sahillioğlu, a.g.m., s.1235-1236

¹¹¹ Halil Sahillioğlu'nun tespitine göre; Irak idari teşkilatını içeren en eski liste Mustafa b. Celal et-Tevki'i'nin *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecetü'l Mesâlik* adlı tarih kitabıdır. Müellif, eserinin önsözünden anlaşıldığına göre vukuat tarihi yazmaktan ziyade yaşadığı dönemin imparatorluğunun genişliğini, ihtiva ettiği illerini, nüfusunu ve bunun imkanlarıyla beşeri ve ekonomik gücünü belirlemek istiyordu. Bunu da gerçekleştirebilecek mevkide bulunuyordu. Çünkü devlet hakkındaki her türlü malumatı içeren tapu defterlerinin eminiydi. Ancak müellif, girişteki bazı özet fasıllardan sonra diğer vakanüvislerin durumuna düşmüş, esas olan 30 fasıldan ibaret projesini gerçekleştirememiştir. Eğer dediği şekilde gerçekleştirmiş olsaydı eseri eşsiz bir tarih olacaktı.(bkz. Halil Sahillioğlu, a.g.m., s.1237)

¹¹² Ahmet Gündüz, “1548 Tarihli...”, s.163

¹¹³ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.5

bulunan Kamil Kepeci tasnifinin 1764 numaralı Teşrifat Ruznamçesinden bahsetmektedir. Bu ruznamçede, Bağdat Vilayeti'nin bazı sancak beylerinin adları ve bu beylerin sancaklarına dönüş izninin verildiği tarih belirtilmektedir. Bu sancaklardan biri de Kerkük'tür. Kerkük, Tavuk(Dakuk) Livası beyi, Hüseyin Bey olarak verilmiş, sancağına dönüş izni de 17 Şaban 941/21 Şubat 1535 tarihi olarak kaydedilmiştir.¹¹⁴ Yine H.951-952(1544-1545) tarihli mühimme defterinden¹¹⁵ de Kerkük'ün Bağdat Eyaleti'ne bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Kerkük Sancak beyi Haydar Bey'dir.¹¹⁶

XVI. asrın ikinci yarısına ait mühimme defterlerindeki bazı hükümlerden Kerkük'ün bir dönem Şehrizol(Şehrizor) Vilayeti'ne bağlandığını görmekteyiz. Kerkük'ün Şehrizol Eyaleti'ne bağlı olduğu dönemlerde bölgeye gönderilen beylerbeyleri de Türk nüfusunun yoğunluğundan olsa gerek Kerkük'te oturmayı tercih etmişlerdir. Nitekim H.975 (M.1567-68) tarihli Rum beylerbeyine gönderilen bir hükümde Rum beylerbeyinin Kerkük'te ikamet edip Şehrizol(Şehrizor) Kalesi'ne iki sancak beyi göndermesi buraların muhafazasında dikkatli olması, ayrıca İran'ın durumunu da daima takip edip bildirmesi istenmiştir.¹¹⁷ Yine H.980 (1572-73) tarihli Şehrizol Beylerbeyine gönderilen bir hükümde beylerbeyinin Kerkük'te oturma isteği, memleketin ahvalini görebilmek şartıyla kabul edilmiştir.¹¹⁸ Ancak zaman zaman da Kerkük'te oturmayı tercih eden beylerin Şehrizol Vilayeti'ne geçmeleri, kul taifesiyle birlikte orada ikamet etmeleri istenmiştir.¹¹⁹

XVII. asırda Kerkük Sancağı Musul Eyaleti'ne bağlı gösterilmiştir. Nitekim risalesini H.1064 Safer ayının 9'unda yani 30 Aralık 1653 tarihinde bitirip IV. Mehmet'e takdim eden Sofyalı Ali Çavuş, Musul Eyaleti'nden bahsederken beş sancağının olduğunu bunlardan birinin de Kerkük olduğunu belirtmektedir.¹²⁰ Yine Süleymaniye Kütüphanesi nr. 3514'de mevcut mecmuanın içinde bulunan ve 1653 tarihinde silâhdâr-ı şehriyârî Ken'an Ağa'nın bendegânından Mustafa b. Mustafa tarafından istinsah edilen tımar risalesinde de¹²¹ Kerkük,

¹¹⁴ Halil Sahillioğlu, a.g.e., s.1237

¹¹⁵ Mühimme defterleri Divan-ı Hümayunda alınan kararların tutulduğu defterlerdir. Divan-ı Hümayun Osmanlı Devletinde bugünkü kabineye denk olan teşkilattır. Birinci ve ikinci derecedeki siyasi, idari, askeri, şer'i ve mali işler, her çeşit şikayet ve davalar burada görüşülür ve karara bağlanırdı.(daha fazla bilgi için bkz. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih...*, s. 86-89)

¹¹⁶ Halil Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, IRCICA, İstanbul 2002, s.107-108, Hüküm no:132; Halil Sahillioğlu, a.g.e., s.156, Hüküm no:193

¹¹⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *7 Numaralı Mühimme Defteri(975-976/1567-1569)*, C.I, Özet-Transkripsiyon-İndeks, Yayın Nu:37, Ankara 1998, s.163-164, Hüküm no:319

¹¹⁸ H. Muharrem Bostancı, *19 Numaralı Mühimme Defteri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2002, s.84, Hüküm no:118

¹¹⁹ *7 Numaralı Mühimme Defteri*, C.III, s.110, Hüküm no:2193; *7 Numaralı Mühimme Defteri*, C.III, s.180, Hüküm no:2333

¹²⁰ Mithat Sertoğlu, a.g.e., s.39-40

¹²¹ İlhan Şahin, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *Tarih Dergisi*, sayı:32, İstanbul 1979, s.906

Musul Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak gösterilmektedir.¹²² Daha sonra yine Şehrizol(Şehrizor) Eyaleti'ne bağlanan Kerkük, bu eyalet XVIII. yüzyıl başlarında yıkıma uğrayınca onun yerine aynı adla eyalet merkezi olmuştur. Ancak “Zor Mutasarrıflığı” ile isim benzerliğinden meydana gelen karışıklığa son vermek için tekrar Kerkük olarak değiştirilmiştir. 1892 yılında Kerkük, Musul Eyaleti'ne bağlı idi.¹²³

1.2.2.1. XVI. yüzyılda Kerkük Sancağı'nın Nahiyeleri, Köyleri ve Mezraları¹²⁴

¹²² İlhan Şahin, a.g.m., s.919

¹²³ Ahmet Gündüz, “1548 Tarihli...”, s.163

¹²⁴ Kerkük Sancağı'nın idari yapısını ve daha sonraki bölümlerde sosyal ve ekonomik yapısını ele alırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanan 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri'nden İstifade ettik. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, yeni zapt ettikleri memleketlerin arazisini tescil, toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemlerini ve vergi nisbetlerini tayin ve tespit maksadıyla muntazaman yazarak kaydını tesis ederdi. Buna tahrir denilmekteydi. Tahrir işleri Divan-ı Hümayun azalarından olup kanunları iyi bilen nişancının nezareti altında cereyan ederdi. Bir yerin tahriri yapılacağı zaman evvela bunu idare edecek, güvenilir bir emin ve katip seçilirdi. Katipler çoğu zaman Divan katiplerinden biri olurdu. Emin olarak seçilene “Muharrir” veya “İlyazıcı” denirdi. Bu emin ve katibin refakatinde yazacakları arazinin vassfına göre bir katip kadrosu bulunurdu. Ayrıca bölgenin kadıları, tımar defterdarı ve defterdar kethüdası da heyete refakat ederlerdi. Yazacağı bölge eğer yeni fethedilmişse, ilyazıcı ilk iş olarak idari teşkilatı kurar, toprağı kendisine verilen emre göre padişah hasları, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi hasları, zeamet ve tımarlar, selatin vakıfları, amme vakıfları ve mülkler olmak üzere muhtelif cinslere böler, sonra yanındaki heyetle şehir, kasaba ve köyleri teker teker dolaşarak buralarda oturan vergi mükelleflerinin künyelerini, vergiden muaf olanları, topraklı ve topraksız köylüyü, evli ve bekar, ihtiyar, sakat, dul, zanaat sahibi, imam, müezzin ve papaz olanları ayrı ayrı kaydederdi. Sonra her köyün kışlağı ve yaylası, korusu, ormanı, çayırı cins cins gösterilmek suretiyle buğday, arpa, nohut, mısır vs. mahsullerin yıllık miktarı ve vermekle yükümlü olduğu senelik vergi miktarı yazılırdı. İlyazıcı bunları birleştirerek bir defter meydana getirirdi. İşte bütün bu bilgileri, aynı zamanda idari teşkilatı da gösteren bu deftere “Mufassal” denirdi. Bundan başka yalnız idari teşkilatla köy isimlerini ve yıllık hasıl miktarlarını gösteren daha muhtasar bir defter de hazırlanırdı. Buna da “İcmal” denirdi.(daha fazla bilgi için bkz. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih...*, s.325-328)

Kerkük Sancağı'na ait tek mufassal defter olan 111 numaralı defterin hangi tarihte tutulduğuna dair bir ibare yoktur. Defterin başlangıcında yer alan tuğradan Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat beylerbeyine yazılan 26 Receb 967(22 Nisan 1560) tarihli bir hükümde Kerkük Sancağı'nın tahririnin tamamlandığı, zeamet ve tımar sahiplerinin yaftaları ile beratlarının itimat edilir kimseler tarafından İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.(Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *3 numaralı Mühimme Defteri(966-968/1558-1560)*, Özet ve Tarnskripsiyon, Yayın Nu:12, Ankara 1993, s.444, Hüküm no:992) Yine 1560 tarihinde tutulan Kerkük Livası'na ait 285 numaralı icmal defterindeki vergi miktarlarıyla bu defterdeki vergi miktarlarının aynı olması bu defterin de 1560 tarihinde tutulduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Yine de biz yukarıda Kerkük köylerinin durumunu arz ederken kesin tarih belirtmek yerine defterin yazıldığı tarihte demeyi münasip gördük.

Tahrir defterlerinin kesin veriler ihtiva etmeleri sebebiyle o mevkinin o tarihteki etnik yapısı, dini durumu hakkında da önemli bilgiler elde edilmektedir. Tahrir defterlerine bakılarak müslim ve gayri müslimlerin durumu tespit edilebilir. Gayri müslimlerden Ermeni ve Yahudi olanlar açıkça belirtilip, diğerleri de “Gebr” veya “Gebran” ismiyle zikredilmektedir. Bu defterlerde yetişkin erkek nüfusun adları da teker teker zikredilmektedir. Bu isimlere bakılarak etnik yapı hakkında malumat elde etmek mümkündür. Fakat diğer defterlerde etnik kimlik açıkça belirtilmemesine rağmen Kerkük Sancağı'na ait bu defterde kişinin mensup olduğu etnik grup açıkça Kürt ve Arap olarak belirtilmiştir. Bunun sebebi de bölgede bulunan gayri müslimlerin dışında nüfusun büyük çoğunluğunun Türklerden oluşmasıdır. Nitekim Türk olmayan Arap ve Kürt Müslüman ahalinin isimlerinin yanına mensup oldukları etnik grup ilave edilmiştir. Hasan-ı Arap, Ahmed-i Arap, Mehmed-i Kürt..vs. Ancak Türk ahalisinin isimlerinin yanında böyle bir ibare bulunmamaktadır. Bunun sebebi de zaten büyük bir yekunu Türk olan ahalinin isimlerinin yanına bu ibarenin yazılmasına gerek duyulmamasıdır.(daha fazla bilgi için bkz. *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s. 9-12) bu yüzden biz de yukarıda Kerkük köylerini ele alırken köylerde Türk olmayanları belirtip, Onun dışındakiler de zaten Türklerden oluştuğu için ayrıca Türk ibaresini kullanmamayı uygun gördük.

1.2.2.1.1. Kerkük Nahiyesi ve Köyleri

1.2.2.1.1.1. Kerkük (كرکوك) Kasabası

111 numaralı deftere göre Kerkük Kasabası, Meşayih-i Hasan-ı Mekki, Han Ahmed Zaviyesi ve İmam Kasım Zaviyesi cemaatleri ile birlikte 183 hane ve 24 mücerreden oluşmaktaydı. Hıristiyan nüfus 53 hane 1 mücerred, Yahudiler ise 104 haneden ibaretti. Kerkük merkezde toplam bir kör, bir kasap, bir çoban, bir kuşçu ve bir demirci bulunmaktaydı. Ayrıca Yahudi cemaati içinde üç Kürt, bir muallim ve bir hallaç vardı. Kasabada sebze, soğan, üzüm, bakla, buğday, arpa, pamuk kozası, ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, terzi, nalband, kazancı, marangoz, ayakkabıcı, demirci, medbağa(tabakhane), boyahane, meyve, kovan, bağ, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, işpençe, badhava, arus, değirmen, bağgali(katırcılık), dışardan gelen cemaatlerin otlaklarından alınan otlak vergileri ve hanelerden malikanesiyle birlikte toplam 89.157 akçe¹²⁵ vergi alınmaktaydı.¹²⁶

1.2.2.1.1.2. Çerbeklü (چربكلو) Köyü

Günümüzde Köy, Kerkük'ün güneyinde ve demiryolu üzerindedir.¹²⁷ Köklü bir Türkmen köyü olan Çerbeklü'nün ilk kurucularının Ocuşçular olduğu rivayet edilmektedir. Daha sonra Bayat boyuna mensup bazı aileler ile Kerkük'teki Avcı ve Begler'e mensup bazı aileler buraya yerleşmiş ve köy nüfusunu meydana getirmişlerdir. Günümüzde de halkın rağbet ettiği mesire yerlerinden biri olan köy,¹²⁸ sözünü ettiğimiz defterin yazıldığı tarihte 30 hane ve 1 mücerreden müteşekkil idi. Soğan, sebze, buğday, arpa ve pamuk kozası

¹²⁵ Akçe, Osmanlıların ilk gümüş para birimi ve ilk sikkesidir. Osmanlılar tarafından başlangıçta “gümüş sikke”, XV. asırdan itibaren de genel anlamda “para” karşılığı olarak kullanılmıştır. Osmanlılarda ilk sikkenin hangi tarihte kestirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Günümüze intikal eden ilk sikkeler Orhan Gazi'ye aittir; ancak son zamanlarda Osman Bey'in olduğu öne sürülen bir gümüş sikkeden de bahsedilmektedir. İlk bakır para I. Murat zamanında, “sultani” denilen altın para ise ilk olarak Fatih Sultan Mehmet zamanında 1478 yılında basılmaya başlanmıştır. İslam geleneğinde gümüş sikkelere “dirhem”, altından olanlara “dinar” veya “miskal” denirdi. Bu iki sikkenin adları, ağırlıklarındaki tartı birimlerinden ileri geliyordu. Gümüş para birimi şer'i dirhem(2.97 gr.), dinar veya miskal denilen altın para ise miskal ağırlığında idi.(4.25 gr.) Osmanlı gümüş para birimleri bu şer'i dirhem ağırlığından çok farklı oldukları için dirhem yerine akçe tabiri kullanılmıştır. Ağırlığı ve ayarı zaman içinde sürekli değişiklik kaydeden akçe hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, “akçe”, *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.224-227

¹²⁶ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.27

¹²⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.92

¹²⁸ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*, Kerkük Vakfı, İstanbul 2009, s.123

yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 18.245 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹²⁹

1.2.2.1.1.3. Merağa (مراغه) Köyü

Bu köy, Beşir köyünün güneyindedir. Rivayetlere göre; köy, Azerbaycan'ın Merağa şehrinden gelen bir aşiret tarafından kurulmuş, fakat hırsızlık, yağma ve savaş yüzünden halk burayı terk etmek zorunda kalmış ve Beşir köyüne yerleşmiştir.¹³⁰ 111 numaralı defterin yazıldığı tarihte bu köy, 57 hane ve 13 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir köle vardı. Soğan, üzüm, sebze, buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 49.204 akçe vergi alınmaktaydı.¹³¹

1.2.2.1.1.4. Ramazaniye (رمضانيه) Köyü

Bu köy, Dakuk'un doğusunda ve Aksu üzerindedir.¹³² 111 numaralı defterin yazıldığı tarihte bu köy, 33 hane ve 6 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Soğan, sebze, buğday, arpa, darı, pamuk kozası ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 19.577 akçe vergi alınmaktaydı.¹³³

1.2.2.1.1.5. Beşir (بشير) Köyü

Kerkük'ün 17km güneybatısında ve günümüzde Kerkük-Bağdat demiryolu üzerinde¹³⁴ yer alan köy, bir takım siyasi baskılar yüzünden 1986 yılından sonra halkın buradan göç etmesi neticesinde haritadan silinmiştir. Ancak 2003 yılından sonra Beşir köyünden olan bazı aileler buraya dönerek kendilerine yeniden evler inşa etmeye başlamıştır.¹³⁵ Sözüünü ettiğimiz defterin yazıldığı tarihte köy, 89 hane ve 9 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir müezzin vardı. Ayrıca bir Kürt de kaydedilmiştir. Soğan, sebze, buğday, arpa, pamuk kozası, susam ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı,

¹²⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.27

¹³⁰ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.92

¹³¹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.27

¹³² Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.93

¹³³ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.27

¹³⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.93

¹³⁵ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...* s.123

terzi, ser-tagar, hayvanlar, badhava, arus, kovan, ve hanelerden malikanesiyle birlikte 43.620 akçe vergi alınmaktaydı.¹³⁶

1.2.2.1.1.6. Cemaliye (جماليه) Köyü

Kerkük'ün doğusunda yer almaktadır.¹³⁷ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 52 hane ve 14 mücerreden müteşekkil idi. Reayası içerisinde bir tane Kürt vardı. Ayrıca bu köyde bir kötürüm bulunmaktaydı. Soğan, sebze, buğday, arpa, darı, pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, badhava ve hanelerden malikanesiyle birlikte 18.520 akçe vergi alınmaktaydı.¹³⁸

1.2.2.1.1.7. Yengice (ينگجه) ya da Yenice Köyü

Dakuk'un kuzeyinde ve Cemaliye köyünün yakınındadır.¹³⁹ Mezkûr defterde Köyde reaya kaydedilmemiştir. Bununla birlikte deftere göre burada buğday, arpa, sebze ve pamuk kozası ziraati yapılmakta olup bunlardan toplam 8.905 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁴⁰

1.2.2.1.1.8. Tazehurmatı (تازه خورماتی) Köyü

Kuyu suyu kenarında olan bu köy içerisinde Asurlar çağına ait tarihi eserler vardır. Buranın adı Timur dönemine ait kaynaklarda Hurmatu olarak geçmektedir. Şiraz'da bulunan Timur'un oğlu Ömer Şeyh Bahadır, babasına iltihak etmek için Bağdat yolu üzerinde bulunan Hurmatu'da konaklar. Burada Timur'un oğlu bir gezinti yapmak için dolaşmaya çıktığı sırada buranın halkından birinin attığı ok kaza sonucu Timur'un oğluna isabet eder ve ölümüne sebep olur. Bunun üzerine Ömer Şeyh Bahadır'ın maiyetinde bulunanlar öfkelenerek birkaç aileyi kılıçtan geçirirler. 1394 yılında meydana gelen bu olaydan habersiz olan halkın arasında dolaşan rivayette bu olayı destekler mahiyettedir.¹⁴¹ Orada yaşayan halkın rivayetlerine göre; Tatarlar Irak'a hücum ettiklerinde köyün adı Hurmatıcık idi. Köy halkından biri Tatarların büyüğünü öldürmüş, bu yüzden köy Tatarlar tarafından harabeye çevrilmiştir. Tatarlar oradan çıktıktan sonra her bir tarafa yayılan halk tekrar buraya gelmiş ve adını Tazehurmatu bırakmışlardır.¹⁴² Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 104 hane ve 20 mücerreden müteşekkil idi. Köyde iki kethüda ve bir müezzin vardı. Soğan, sebze, üzüm, buğday, arpa, pamuk

¹³⁶ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹³⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.93

¹³⁸ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹³⁹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.94

¹⁴⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁴¹ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, s.128-129

¹⁴² Mehmet Hurşit Dakuklu, "Tevatür ve Efsanelere Göre Bazı Kasaba ve Köylerimizin Adları", *Kardaşlık Dergisi*, 11/6-7, 1971, s.36

kozası, susam ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, tabakhane, boyahane, bağ, kovan, badhava, değirmen ve hanelerden malikanesiyle birlikte 72.575 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁴³

1.2.2.1.1.9. Şemsiye (شمسيه) Köyü

Bu köy, Tazehurmatı'nın 3km batısındadır.¹⁴⁴ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 56 hane ve 4 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda ve bir kör vardı. Sebze, buğday, arpa, pamuk kozası ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava ve hanelerden malikanesiyle birlikte 31.380 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁴⁵

1.2.2.1.1.10. Tis'in (تسعين) Köyü

Tis'in kelimesinin Arapçada doksan anlamına gelen sayı ile bir ilgisi yoktur. Eski ve meşhur bir Türk hakiminin isminden geldiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁶ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 93 hane ve 7 mücerreden müteşekkil idi. Köyde iki kör vardı. Sebze, soğan, buğday, arpa, pamuk kozası, üzüm ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ayakkabıcı, dokumacı, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 71.989 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁴⁷ Köyün yarısı hass-ı humayun olmak üzere diğer yarısı da Muhammed, Vali b. Ali, Şah Kulu b. Muhammed, Muhammed ve Toktamış b. Muhammed'e malikane olarak verilmişti.¹⁴⁸

1.2.2.1.1.11. Üç Kubbe (أوچقبه) Köyü

Üç Kubbe köyünün günümüzdeki Kerkük'ün 12km batısında yer alan Kümbetler köyü olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 24 hane ve 3 mücerreden müteşekkil idi. Sebze, soğan, buğday ve arpa yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar ve hanelerden malikanesiyle birlikte 8.949 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁵⁰

¹⁴³ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁴⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.94

¹⁴⁵ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁴⁶ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.95

¹⁴⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁴⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.95

¹⁴⁹ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, s.124

¹⁵⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

1.2.2.1.1.12. Bılava (بلاوه) Köyü

Kerkük'ün 7km batısındadır. Köy halkının rivayetine göre eskiden bağ ve bahçeli olan köyün temiz bir havası bulunuyordu. Bu sebeple halk köyün adını “Bul hava” söylemiş ve zamanla Bılava olmuştur.¹⁵¹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 71 hane ve 18 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Sebze, soğan, buğday, arpa, pamuk kozası, darı, üzüm ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte terzi, dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, badhava ve hanelerden malikanesiyle birlikte 21.938 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁵²

1.2.2.1.1.13. Hacı Yunus (حاجی یونس) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 30 hane ve 1 mücerreden müteşekkil idi. Köyde iki kör vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, darı, soğan, üzüm, sebze ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, badhava ve hanelerden malikaneleriyle birlikte 11.913 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁵³

1.2.2.1.1.14. Tercil (ترجیل) Köyü

Tercil, Kerkük'ün 20km güneyinde yer almaktadır.¹⁵⁴ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 242 hane ve 11 mücerreden müteşekkil idi. Ayrıca köyde 43 haneden oluşan bir de Yahudi cemaati vardı. Köyde üç kethüda, bir marangoz, bir çoban ve iki kör vardı. Reayası içerisinde iki Arap ve iki Kürt vardı. Soğan, sebze, buğday, arpa, üzüm, pamuk kozası, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, terzi, hallaç, boyahane, kasaphane, tabakhane, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, tamga, ispençe, bağ, badhava, arus, değirmen ve hanelerden malikanesiyle birlikte 104.090 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁵⁵

1.2.2.1.1.15. Karalar (قرملر) Köyü

Karalar, Kerkük'ün güneybatısında ve Tazehurmatı'nın kuzeyindedir.¹⁵⁶ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 18 haneden müteşekkil idi. Köyde bir imam vardı. Buğday, arpa ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava ve

¹⁵¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.95

¹⁵² *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.28

¹⁵³ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.28

¹⁵⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.96

¹⁵⁵ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.28

¹⁵⁶ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.96

hanelerden malikanesiyle birlikte 9.100 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁵⁷ Malikane olarak hass-ı hümayuna verilmişti.¹⁵⁸

1.2.2.1.1.16. Leylan (ليلان) Köyü

Leylan, Kerkük'ün 19km güneydoğusunda ve Kerkük merkez ilçesine bağlı bir bucaktır. Leylan geniş bir ovalık üzerindedir. Halk, Leylan'ın çevresindeki tepelerde eski dönemlere ait eserler olduğuna inanmaktadır. Burada İmam Hasan adında bir yatır vardır. Bu yatır İmam Ali'nin onuncu torunu olduğu halk tarafından söylenmektedir. Bu yatır halk tarafından belli dönemlerde ziyaret edilmektedir.¹⁵⁹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 218 hane ve 30 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda ve sekiz kör vardı. Sebze, üzüm, buğday, arpa, pamuk kozası ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte terzi, dokumacı, ayakkabıcı, boyahane, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, değirmen ve hanelerden malikanesiyle birlikte 114.520 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁶⁰ Burası hass-ı hümayun uhdesinde bulunuyordu.¹⁶¹

1.2.2.1.1.17. Yahya Abad (يحيى آباد) veya Yahya Ava Köyü

Bu köy, Leylan'ın 1km kuzeybatısında ve Leylan bucağına bağlıdır. Köyde Gözlü Baba (گوزلو بابا) adında bir yatır vardır ve halk tarafından ziyaret edilmektedir.¹⁶² Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 67 hane ve 1 mücerreden müteşekkil idi. Köyde iki kethüda ve bir ayakkabıcı vardı. Ayrıca reayası içinde iki tane Kürt vardı. Sebze, üzüm, buğday, arpa, pamuk kozası, darı ve soğan yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 35.015 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁶³

1.2.2.1.1.18. Tepelu (تپولو) veya Depelü Köyü

Kerkük'ün 40km güneydoğusunda yer almaktadır.¹⁶⁴ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 127 hane ve 18 mücerreden müteşekkil idi. Köyde iki kör, bir bakırcı, bir oduncu, ve bir müezzın vardı. Köyde iki Kürt hanesi bulunmaktaydı. Sebze, soğan, üzüm, buğday, arpa, pamuk kozası, ağca ve kızılca darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı,

¹⁵⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁵⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.96

¹⁵⁹ Mehmet Hurşit Dakuklu, "Leylan, Yahya Ava", *Kardaşlık Dergisi*, 9/11-12, 1970, s.34-35

¹⁶⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁶¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.97

¹⁶² Mehmet Hurşit Dakuklu, "Leylan...", s.35

¹⁶³ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.28

¹⁶⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.97

terzi, hallaç, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, tamga, bağ, tabakhane, badhava, arus, değirmen, ve hanelerden malikanesiyle birlikte 50.987 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁶⁵

1.2.2.1.1.19. Furkan (فرقان) Köyü

Furkan köyü, Leylan köyünün 3km doğusunda ve Kerkük'ün güneydoğusundadır.¹⁶⁶ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 60 hane ve 6 mücerreden müteşekkil idi. Soğan, sebze, üzüm, buğday, arpa, pamuk kozası, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, terzi, hallaç, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, değirmen, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 21.751 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁶⁷ Malikane olarak köy, Baba Şah Kulu mülkü; yalnız bir hissesi Mehmed Asılmaz'ın uhdesinde bulunuyordu.¹⁶⁸

1.2.2.1.1.20. Bad-abad (بادآباد) Köyü

Bu köy, Leylan'ın 10km güneybatısındadır.¹⁶⁹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 45 hane ve 5 mücerreden müteşekkil idi. Sebze, buğday, arpa, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, terzi, hallaç, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen, bağçe, kerhiz(su yolu), ve hanelerden malikanesiyle birlikte 31.196 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁷⁰ Burası hass-ı hümayun uhdesinde bulunmaktaydı.¹⁷¹

1.2.2.1.1.21. Yarımcı (یارمجه) Köyü

Köy, Kerkük ile Leylan arasındadır.¹⁷² Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 26 hane ve 2 mücerreden müteşekkil idi. Buğday, arpa, susam ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava ve hanelerden malikanesiyle birlikte 10.123 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁷³ Bu köy, hass-ı hümayun uhdesinde idi.¹⁷⁴

1.2.2.1.1.22. Gögdan (گوگدان) Köyü

¹⁶⁵ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.28

¹⁶⁶ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁶⁷ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁶⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁶⁹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁷⁰ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁷¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁷² Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁷³ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁷⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

Bu köy Kara Hasan Yaylağı köyünün kuzeyindedir.¹⁷⁵ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 101 hane ve 15 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, darı, susam ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 47.830 akçe vergi akçe alınmaktaydı.¹⁷⁶ Köy malikane olarak hass-ı hümayun uhdesinde idi.¹⁷⁷

1.2.2.1.1.23. Telkeşkan (تلکشکان) Köyü

Bu köy, Kerkük'ün güneyinde, Leylan'ın kuzeyindedir. Köy, Telkeşkan-ı Ulya ve Telkeşkan-ı Süfla diye iki köyden meydana gelmiştir.¹⁷⁸ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 77 haneden oluşmaktaydı. Köyde bir imam, bir müezzin ve bir kör mevcut idi. Sebze, üzüm, soğan, buğday, arpa, pamuk kozası, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, terzi, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, tamga, kovan, bağ, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 37.310 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁷⁹ Burası hass-ı hümayun uhdesinde bulunmaktaydı.¹⁸⁰

1.2.2.1.1.24. Duhala (دوحله) Köyü

Bu köy, Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 23 haneden müteşekkil idi. Köyde bir kör vardı. Soğan, sebze, buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 8.181 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁸¹

1.2.2.1.1.25. Kara Hasan Yaylağı (قره حصن یا بلاغی) Köyü

Bu köy, Kerkük'ün 20km güneydoğusundadır.¹⁸² Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 34 haneden meydana gelmekteydi. Buğday, arpa, pamuk kozası ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 28.535 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁸³

1.2.2.1.1.26. Neft -ab-ı Barik (نفتآب باریک) Köyü

¹⁷⁵ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁷⁶ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁷⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.98

¹⁷⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.99

¹⁷⁹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁸⁰ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.99

¹⁸¹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁸² Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.99

¹⁸³ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

Köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.¹⁸⁴ Mezkûr defterde Köyde reaya kaydedilmemiştir. Yine adı geçen deftere göre bu köyde 23 nefer vardı. Lik cemaati ziraat etmekteydi.¹⁸⁵ Köyün mahsulü arpa, buğday, bostan ürünü ve nefit idi. Neftin yüzde üçü hass-ı hümayuna ait idi.¹⁸⁶

1.2.2.1.1.27. Helmin (حلمين) Köyü

Bu köyün de bugünkü yeri tespit edilememiştir.¹⁸⁷ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 100 hane ve 19 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda, bir imam ve iki kör vardı. Buğday, arpa, darı, pamuk kozası ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen hanelerden ve papulan mezrasından malikanesiyle birlikte 63.660 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁸⁸

1.2.2.1.1.28. Korya (قریه) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 70 haneden meydana gelen köyün 69 hanesi Hıristiyan olup 1 tanesi Müslüman idi. Soğan, sebze, üzüm, buğday, arpa, keten, pamuk kozası ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, ispençe, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 25.253 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁸⁹

1.2.2.1.1.29. Kuşçu (قوشچی) Köyü

Bu köyün de bugün yeri tespit edilememiştir.¹⁹⁰ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 11 haneden müteşekkil idi. Buğday, arpa, sebze, susam, soğan ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte hallaç, otlak, hayvanlar, bağ, badhava, ve hanelerden 10.000 akçe tahsil edilmekteydi.¹⁹¹

1.2.2.1.2. Dakuk Nahiyesi ve Köyleri

1.2.2.1.2.1. Dakuk (دقوق) Köyü

¹⁸⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.99

¹⁸⁵ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁸⁶ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.99

¹⁸⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.100

¹⁸⁸ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁸⁹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

¹⁹⁰ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.100

¹⁹¹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

Bağdat-Kerkük karayolu üzerinde yer alan Dakuk, Kerkük'ün 40km güneyindedir. Günümüzde Tazehurmatu ilçesine bağlı bir bucak merkezidir. Eski bir yerleşme yeri olan ve tarihi kaynaklarda Dakuka, Dakuk ve Tauk olarak da geçen bucağın en yaygın adı Tavuk'tur.

Eskiden beri varlığı bilinen Dakuk, Kerkük'ü de içine alan bir bölgenin merkezi olup, Erbil'den sonra en büyük kent idi. Dakuk'un eski dönemlerde çok sağlam bir sura sahip olduğu bilinmektedir.

İslamın ilk dönemlerinde Harici ayaklanmalarına beşiklik etmesi o dönemde Dakuk'un tanınmasına sebep olmuştur. Selçuklu ve Atabeyler döneminde de önemini muhafaza etmiştir. Burada tarihi eser olarak bulunan minarenin Erbil Atabeyi Muzafferüddin Gökböri tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Bu minarenin ayakta kalan kısmı günümüzde restore edilmiştir. Ayrıca burada yapılan kazılarda Timur ve Karakoyunlulara ait gümüş sikkeler tespit edilmiştir.¹⁹²

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte burada 249 hane ve 102 mücerred bulunmaktaydı. Hıristiyan nüfusu 18 hane ve 4 mücerred idi. Bunların içerisinde bir imam ve hatip, bir müezzin, üç bevvab(kapıcı), iki hallaç, bir ayakkabıcı, beş terzi, bir çırpıcı, üç kör, bir meşaledar, bir marangoz, bir kazancı, iki bıçakçı, bir derviş, ve bir demirci vardı. Ayrıca nüfusun içerisinde iki Arap ve üç Kürt vardı. Üzüm, buğday, arpa, pamuk kozası, susam, bakla, soğan, sebze ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte hallaç, dokumacı, bevvabi büyük ve küçük baş hayvanlar, bağçe, tamga, bağ, değirmen, ispençe, kovan, kışlak, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 114.256 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁹³

1.2.2.1.2.2. Matık (ماطق) Köyü

Dakuk'un 5km güneybatısında küçük bir köydür. Eskiden halkı Türkmen iken sonraları Kürt toprak ağalarının baskılarının neticesinde Türkmen halkı, Kerkük ve Erbil'e göç etmek zorunda kalmışlardır.¹⁹⁴ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 34 hane ve 2 mücerredten müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, soğan, sarımsak, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 16.909 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁹⁵

1.2.2.1.2.3. Batmanlu (بٹمانلو) Köyü

¹⁹² Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, s.137-139

¹⁹³ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.25-26

¹⁹⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.86

¹⁹⁵ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.26

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 158 hane ve 34 mücerreden müteşekkil idi. Köyde iki kethüda, bir ayakkabıcı, bir marangoz ve bir müezzin vardı. Sebze, soğan, buğday, arpa, darı, pamuk kozası ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, boyahane, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 101.221 akçe vergi alınmaktaydı.¹⁹⁶

1.2.2.1.2.4. Kilisa (کلیسا) Köyü

Bu köy, Dakuk'un 2km kuzeyindedir. Buradaki halkın rivayetlerine göre; burada Hristiyanların büyük bir kilisesi olduğundan dolayı köye bu ad verilmiştir.¹⁹⁷ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 40 haneden müteşekkil olan köyün 5 hanesi Müslüman 35 hanesi Hristiyan idi. Sebze, buğday, arpa, susam, üzüm ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, değirmen, bağ, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 11.215 akçe vergi tahsil edilmekteydi.¹⁹⁸

1.2.2.1.2.5. İkiztepe (اکیزتپه) Köyü

Köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.¹⁹⁹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 11 haneden müteşekkil idi. Buğday, arpa, pamuk kozası, soğan, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava ve hanelerden malikanesiyle birlikte 8.748 akçe vergi alınmaktaydı.²⁰⁰

1.2.2.1.2.6. Kuştan (قوشتان) Köyü

Bu köyün de bugünkü yeri tespit edilememiştir.²⁰¹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 100 hane ve 40 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir imam, iki müezzin ve dört kethüda vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, ağca ve kızılca darı, susam, bakla, üzüm ve sebze yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, boyahane, değirmen, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 71.103 akçe vergi alınmaktaydı.²⁰²

1.2.2.1.2.7. İftihar (افتخار) Köyü

¹⁹⁶ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

¹⁹⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.87

¹⁹⁸ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

¹⁹⁹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.87

²⁰⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

²⁰¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.87

²⁰² 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 51 hane ve 25 mücerreden müteşekkil idi. Köyün kethüdası vardı. Reayası içerisinde bir kör vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, susam, sebze, soğan, sarımsak ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, değirmen, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 41.755 akçe vergi alınmaktaydı.²⁰³

1.2.2.1.2.8. Şeyh Kendi (شیخ کندی) Köyü

Köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.²⁰⁴ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 38 hane ve 11 mücerreden müteşekkil idi. Reayası içerisinde bir kör mevcut idi. Buğday, arpa, pamuk kozası, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ayakkabıcı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, kovan, ve hanelerden malikanesiyle birlikte 25.322 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²⁰⁵

1.2.2.1.2.9. Lasun (لاسون) Köyü

Dakuk yakınında ve Kerkük'ün batısındadır. İsmi orada bulunan ırmaktan almıştır fakat köy bugün mevcut değildir.²⁰⁶ O dönemde 3 seyyid hanesiyle birlikte 74 hane ve 9 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir imam, bir müezzin, bir de dokumacı vardı. Soğan, sebze, bakla, darı, susam, buğday, arpa, üzüm, pamuk kozası ve börülce yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, değirmen, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 41.250 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²⁰⁷

1.2.2.1.2.10. Arap-kendi-i Ulya (عرب کندی علیا) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 34 hane ve 30 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda mevcut idi. Buğday, arpa, pamuk kozası, susam ve sebze yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 21.840 akçe vergi alınmaktaydı.²⁰⁸

1.2.2.1.2.11. Arap-kendi-i Süfla (عرب کندی سفلی) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 39 hane ve 18 mücerreden müteşekkil olan bu köyün de bir kethüdası mevcut idi. Sebze, pamuk kozası, buğday, arpa, darı ve bakla

²⁰³ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

²⁰⁴ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.88

²⁰⁵ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

²⁰⁶ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.88

²⁰⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

²⁰⁸ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 25.919 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²⁰⁹

1.2.2.1.2.12. Ali Sarayı (علی سرای) Köyü

Bu köy, Dakuk'un 16km batısında ve günümüzde demiryolu üzerinde bulunmaktadır.²¹⁰ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 82 hane ve 34 mücerreden müteşekkil idi. Sebze, buğday, arpa, pamuk kozası, susam, darı, soğan, üzüm ve bakla yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kovan, badhava, arus, bağ ve hanelerden malikanesiyle birlikte 31.180 akçe vergi alınmaktaydı.²¹¹

1.2.2.1.2.13. Cedide-i Babilan (جدیده بابلان) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 54 hane ve 5 mücerreden meydana gelen köyde bir kethüda ve bir kör bulunmaktaydı. Sebze, buğday, arpa, darı, susam, üzüm ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, boyahane, bağ ve hanelerden malikanesiyle birlikte 19.910 akçe vergi alınmaktaydı.²¹²

1.2.2.1.2.14. Tuzhurmatı veya Tuzhurmatı (طوز خورماتی) Köyü

Tuzhurmatı, Kerkük'ün 78km güneydoğusundadır.²¹³ Tuzhurmatı isminin nereden geldiği konusunda farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre; burası eskiçağlarda Hurrilere ait olup, Akad dilinde Hurriler demek olan “hur” ile şehir anlamına gelen “matu” kelimelerinden oluşan Hurmatu yani “Hurrilerin şehri” anlamına gelmektedir. Daha sonra şehir halkı burada çıkan tuzdan dolayı başına tuz eklemiş ve zamanla Tuzhurmatu olmuştur.²¹⁴ Halktan gelen başka bir rivayete göre de burada Huri Meti adında bir papaz varmış, babası ilk defa burada tuz bulunca buraya “Tuz Huri” adı verilmiş, bu da zamanla değişerek Tuzhurmatı halini almıştır.²¹⁵ Ancak burada bulunan bol miktarda tuz havzaları ile hurma ağaçlarına binaen bu ismi aldığı ihtimali yüksektir.

²⁰⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26

²¹⁰ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.89

²¹¹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.26-27

²¹² 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.27

²¹³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.89

²¹⁴ Kemal Mazhar Ahmed, a.g.e., s.25-26

²¹⁵ Mehmet Hurşit Dakuklu, “Tevatür ve...”, s.36

Bugün Kerkük, Erbil ve Telafer'den sonra Irak'taki en büyük Türkmen ilçesi olan Tuzhurmatı,²¹⁶ mezkûr defterin yazıldığı tarihte 229 hane ve 43 mücerreden müteşekkil idi. Köyde üç kethüda, bir tuzcu, bir imam, bir fırıncı, bir azad edilmiş köle, bir gulam, bir kör, bir marangoz ve bir katip vardı. Ayrıca reayası içerisinde bir Arap ve yedi Kürt mevcut idi. Hurma, meyve, bürülce, sebze, bakla, buğday, arpa, pamuk kozası, susam, ağca ve kızılca darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, tabakhane, boyahane, bürülce, çifte koşulamayan öküz, tuz, tuzla, değirmen, petrol, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 119.745 akçe vergi alınmaktaydı.²¹⁷

1.2.2.1.2.15. Babilan (بابلان) ya da Bablan Köyü

Tuzhurmatı'nın batısında yer alan bu köy, mezkûr defterin yazıldığı tarihte Şeyh Macid-i Kürevi evladiyla birlikte toplam 119 hane ve 11 mücerreden oluşmaktaydı. Köyde bir kethüda, iki kör, iki dellak ve bir hallaç vardı. Sebze, buğday, susam, pamuk kozası, arpa ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, boyahane, tabakhane, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 28.389 akçe vergi alınmaktaydı.²¹⁸

1.2.2.1.2.16. Bassas (بصاص) Köyü

Tuzhurmatı'nın 6km batısındadır. Bugün Yenice köyünde bir mahalle olan köy,²¹⁹ mezkûr defterin yazıldığı tarihte 57 hane ve 10 mücerreden oluşmaktaydı. Köyde bir kethüda vardı. Meyve, sebze, buğday, arpa, pamuk kozası, darı ve susam yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, boyahane, tabakhane, badhava, değirmen, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 48.240 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²²⁰

1.2.2.1.2.17. Çubgan (چبگان) Köyü

Bu köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.²²¹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 32 hane ve 7 mücerreden oluşan köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, darı, soğan ve sebze yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş

²¹⁶ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, s.144

²¹⁷ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.27

²¹⁸ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.27

²¹⁹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.91

²²⁰ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.27

²²¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.91

hayvanlar, değirmen, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 20.356 akçe vergi alınmaktaydı.²²²

1.2.2.1.2.18. Cedide (جدیده) Köyü

Bu köy, Kerkük'ün güneybatısında ve günümüzde demiryolu üzerindedir.²²³ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 16 hane ve 7 mücerredten meydana gelmekteydi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, susam, darı, börülce, üzüm ve sebze yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, badhava, arus ve hanelerden malikanesiyle birlikte 13.227 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²²⁴

1.2.2.1.3. Nilkaz Nahiyesi ve Köyleri

1.2.2.1.3.1. Ağçalar (أغچلر) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 73 hane ve 7 mücerredten meydana gelmekteydi. Köyde iki kethüda vardı. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 3.530 akçe vergi alınmaktaydı.²²⁵

1.2.2.1.3.2. Cucurd-ı Büzürk (جوورد بزرك) Köyü

Bu köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.²²⁶ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte köyde 64 hane ve 8 mücerred bulunmaktaydı. Köyde bir de kethüda vardı. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, badhava, arus, fırın, değirmen ve hanelerden 6.624 akçe vergi alınmaktaydı.²²⁷

1.2.2.1.3.3. Metfak (متفك) Köyü

Bu köyün de bugünkü yeri tespit edilememiştir.²²⁸ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 56 hane ve 5 mücerredten meydana gelen köyde bir kethüda, bir sağır, bir de kör bulunmaktaydı. Buğday, arpa, pamuk kozası, mercimek, ağca ve kızılca darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla

²²² 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.27

²²³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.91

²²⁴ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.27

²²⁵ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.29

²²⁶ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.101

²²⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.29

²²⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.1015

birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen ve hanelerden 8.648 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²²⁹

1.2.2.1.3.4. Süslü ve Keritan (سوسلو وكرتان) Köyü

Köyün şimdiki durumu bilinmemektedir. Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 25 hane ve 5 mücerreden müteşekkil idi. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen ve hanelerden alınan toplam vergi miktarı 937 akçedir.²³⁰

1.2.2.1.3.5. Keritan (كرتان) Köyü

Bu köyün de yeri tespit edilememiştir.²³¹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 12 hane ve 5 mücerreden müteşekkil idi. Buğday, arpa, pamuk kozası ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus değirmen ve hanelerden alınan toplam vergi miktarı 867 akçe idi.²³²

1.2.2.1.3.6. Mahmud Nuri (محمود نوري) Köyü

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 59 hane ve 13 mücerreden oluşan köyde bir tane kör vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası ve mercimek yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 5.625 akçe vergi alınmaktaydı.

1.2.2.1.3.7. Göktepe (گوك تپه) Köyü

Bugün bu köy mevcut olmayıp sadece yakınında küçük bir tepe bulunmaktadır.²³³ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 65 hane ve 5 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Reayası içerisinde bir tane Kürt vardı. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 10.000 akçe vergi alınmaktaydı.²³⁴

1.2.2.1.3.8. Cucurd-ı Küçük (جوجورد كوچك) Köyü

²²⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²³⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²³¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.101

²³² 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²³³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.102

²³⁴ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 65 hane ve 5 mücerreden oluşmaktaydı. Köyde sekiz tane Kürt bulunmaktaydı. Köyde bir kethüda bir de kör vardı. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 5.272 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²³⁵

1.2.2.1.3.9. Tırkelan (ترکلان) veya Tirkalan Köyü

Günümüzde Tazehurmatu bucağına bağlı olan köy, Kerkük'ün 12km güneybatısındadır.²³⁶ Yukarıda ele aldığımız arkeolojik sit alanı olan ve içinde Nuzu kentinin kalıntılarına rastlanan Yorgantepe adlı höyük bu köyün yakınındadır. Mezkûr defterin yazıldığı tarihte köy, 49 hane ve 3 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda ve bir kör vardı. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 2.719 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²³⁷

1.2.2.1.3.10. Şuhud Komu (شهود قومي) Köyü

Köy, bugün mevcut değildir.²³⁸ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte Köyde bulunan 10 seyyid hanesiyle birlikte toplam 132 hane ve 7 mücerreden oluşmaktaydı. Buğday, arpa, pamuk kozası, ağca, kızılca darı ve mercimek yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, boyahane, değirmen, badhava, arus ve hanelerden 15.796 akçe vergi alınmaktaydı.²³⁹

1.2.2.1.3.11. Banık (بانیق) Köyü

Bu köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.²⁴⁰ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 68 hane ve 1 mücerreden meydana gelen köyde bir tane kör vardı. Buğday, arpa, darı, pamuk kozası ve mercimek yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, değirmen, badhava, arus ve hanelerden 8.317 akçe vergi alınmaktaydı.²⁴¹

1.2.2.1.3.12. Güllüce (گولوجه) Köyü

²³⁵ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²³⁶ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, s.134

²³⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²³⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.103

²³⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²⁴⁰ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.103

²⁴¹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 59 hane ve 7 mücerreden müteşekkil idi. Reayası içerisinde beş tane Kürt vardı. Köyde iki kethüda bulunmaktaydı. Buğday, arpa, pamuk kozası ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden alınan toplam vergi miktarı 6.752 akçe idi.²⁴²

1.2.2.1.3.13. Kazan Otağı (قازان اوتاغی) Köyü

Köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.²⁴³ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 34 hane ve 5 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası, mercimek ve darı yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen ve hanelerden 2.412 akçe vergi alınmaktaydı.²⁴⁴

1.2.2.1.3.14. Kadı Kendi (قاضی کندی) Köyü

Bu köyün de bugünkü yeri tespit edilememiştir.²⁴⁵ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 60 hane ve 6 mücerreden meydana gelmekteydi. Reayası arasında sekiz Kürt mevcut idi. Buğday, arpa, pamuk kozası ve mercimek yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 7.822 akçe vergi alınmaktaydı.²⁴⁶

1.2.2.1.3.15. Gurciler (گرجیلر) Köyü

Bugün böyle bir köy yoktur.²⁴⁷ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte köy, 11 hane ve 1 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, pamuk kozası ve mercimek yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 1.420 akçe vergi alınmaktaydı.²⁴⁸

1.2.2.1.3.16. Melik Kendi (ملك کندی) Köyü

Bu köyün bugünkü yeri tespit edilememiştir.²⁴⁹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 62 hane ve 5 mücerreden oluşmaktaydı. Buğday, arpa, pamuk kozası, darı, mercimek ve nohut yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, otlak, büyük ve küçük baş hayvanlar, değirmen, pamuk kozası, badhava, arus ve hanelerden 7.120 akçe vergi alınmaktaydı.²⁵⁰

²⁴² 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²⁴³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.103

²⁴⁴ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²⁴⁵ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.104

²⁴⁶ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²⁴⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.104

²⁴⁸ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

²⁴⁹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.104

²⁵⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.30

1.2.2.1.3.17. Karım Dekvi (قارن دکوي) Köyü

Bugün böyle bir köy mevcut değildir.²⁵¹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte köy, 26 haneden müteşekkil idi. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 1.585 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²⁵²

1.2.2.1.3.18. Kelle Başı (کله باشی) ya da Kele-baş Köyü

Bu köyün de bugünkü durumu bilinmemektedir.²⁵³ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte köy, 23 haneden müteşekkil idi. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 1.448 akçe vergi alınmaktaydı.²⁵⁴

1.2.2.1.3.19. Abdal (ابدال) Köyü

Bu köyün bugünkü yeri tespit olunamamıştır.²⁵⁵ Adı geçen defterin yazıldığı tarihte 53 hane ve 3 mücerreden müteşekkil idi. Buğday, mercimek, pamuk kozası, darı ve arpa yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen, boyahane ve hanelerden 6.255 akçe vergi alınmaktaydı.²⁵⁶

1.2.2.1.3.20. Kalender (قلندر) Köyü

Köy, bugün mevcut değildir.²⁵⁷ Adı geçen defterin yazıldığı tarihte 38 hane ve 3 mücerreden müteşekkil idi. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, değirmen, badhava, arus ve hanelerden 4.307 akçe vergi tahsil edilmekteydi.²⁵⁸

1.2.2.1.3.21. Ömer Komu (عمر قومی) Köyü

Bu köyde Ömer b. Ma'di Karab'ın türbesi bulunmakta ve Kerkük halkı tarafından günümüzde de ziyaret edilmektedir.²⁵⁹ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 8 haneden meydana gelen köyde buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte

²⁵¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.104

²⁵² *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.30

²⁵³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.104

²⁵⁴ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.30

²⁵⁵ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.105

²⁵⁶ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.30-31

²⁵⁷ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.105

²⁵⁸ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.31

²⁵⁹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.105

dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 4.207 akçe vergi alınmaktaydı.²⁶⁰

1.2.2.1.3.22. Suri Taş (سوری طاش) Köyü

Bugün yeri tespit edilemeyen köy,²⁶¹ mezkûr defterin yazıldığı tarihte 9 haneden meydana gelmekteydi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus ve hanelerden 937 akçe vergi alınmaktaydı.²⁶²

1.2.2.1.3.23. Kicniyye (كجنیه) ya da Geçine Köyü

Böyle bir köy günümüzde mevcut değildir.²⁶³ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 28 hane ve 3 mücerreden müteşekkil idi. Köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, darı, mercimek ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava ve hanelerden 1.695 akçe vergi alınmaktaydı.²⁶⁴

1.2.2.1.3.24. Kapçıkay (قابجکای) Köyü

Bu köyün yeri tespit olunamamıştır.²⁶⁵ Mezkûr defterin yazıldığı tarihte 61 haneden meydana gelen köyde bir kethüda vardı. Buğday, arpa, darı, mercimek ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte dokumacı, hallaç, büyük ve küçük baş hayvanlar, badhava, arus, değirmen ve hanelerden 4.735 akçe vergi alınmaktaydı.²⁶⁶

Zikredilen bu köylerin dışında Evcüş ve Ba'ura adında iki köy daha vardır. Ancak bunlar vakıflar bölümünde ele alınacaktır.

1.2.2.1.4. Kerkük'e Ait Mezralar

Kerkük'te mezralar Ber vech-i İştirak²⁶⁷ ve hass-ı humayun olarak kaydolunmuştur. Bu mezraların bir kısmında ziraat yapılmakla birlikte bir kısmı da hali idi yani ziraat yapılmıyordu.²⁶⁸

²⁶⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.31

²⁶¹ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.105

²⁶² 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.31

²⁶³ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.106

²⁶⁴ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.31

²⁶⁵ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.106

²⁶⁶ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.31

²⁶⁷ Ber vech-i iştirak; birden fazla sipahinin aynı köyün gelirinden faydalanmasına denirdi.(Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih...* s.48)

²⁶⁸ Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.118

Kerkük nahiyesinde 85 mezra vardı. Bunlardan Abbas-gölü, Ali-karaca ve Şurceh-kulu mezzasında reaya kaydedilmiştir.²⁶⁹ 10 hanesi bulunan bu mezzrada buğday ve arpa yetiştirilmekteydi. Buradan tahsil edilen toplam vergi miktarı 7.924 akçe idi.²⁷⁰ Dakuk nahiyesinde 60 mezra; Nilkaz nahiyesinde de 50 mezra vardı. Kerkük Sancağı'nda toplam 195 mezra bulunmaktaydı.²⁷¹

1.2.2.2. Kerkük Sancağı'nın Has, Zeamet ve Tımarları²⁷²

1560 yılında Kerkük Sancağı'ndaki padişah hasları toplam 614.306 akçe idi. Bunun 440.194 akçesi hassa-i atik(eski), 174.112 akçesi hassa-i cedid(yeni) idi.²⁷³ Kerkük Sancağı'ndaki Kerkük sancakbeyi haslarına ayrılan gelir 408.514 akçe idi. Cessan sancakbeyine bu sancaktan ayrılan gelir 184.470 akçe, Vasıt Sancakbeyi Kayıtmaz Bey'e ise 25.580 akçeydi.²⁷⁴

Zeametlere gelince Kerkük'te 8 zaim vardı.²⁷⁵ Bunlardan Cankulu oğlu Mehmed'in 28.229 akçelik, Sultan Hüseyin Bey'in kardeşi Süleyman'ın 30.000 akçelik, Kalender isimli şahsın 86.871 akçelik, Sultan Hüseyin'in oğulları Rüstem ve Han İsmail'in 22.614 akçelik, Nazar Ağa'nın 20.000 akçelik, Behram Çavuş'un 20.315 akçelik, Kerkük Alaybeyi Hasan'ın 20.500 akçelik ve Sultan Hüseyin'in amcazadesi Seyyid Sultan'ın da 50.190 akçelik zeamet geliri vardı.²⁷⁶ Sancakta bulunan tımar sayısı 162 idi.²⁷⁷ Tımarların bazıları tek kişiye, bazıları da iki, üç ya da daha çok kişiye müştereken hisseli olarak verilmiştir.²⁷⁸

Kerkük Sancağı'ndaki Haslar

Sıra	Has Sahibi	Tutarı(akçe)
1	Padişah Hasları	614.306
2	Kerkük Sancakbeyi Hassı	408.514
3	Cessan Sancakbeyi Hassı	184.470

²⁶⁹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.25

²⁷⁰ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.29

²⁷¹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.25

²⁷² Kerkük Sancağı'nın has, zeamet ve tımarlarını ele alırken sancağa ait olan 285 numaralı icmal defterinden istifade ettik. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi mufassal defterlere göre daha muhtasar olan icmal defterlerinin önemi ilgili yerin has, zeamet ve tımarlarını teferruatlı bir şekilde kaydetmiş olmasından ileri gelmektedir. Bu defter, 1 Rebiü'l-Evvel 968(20 Kasım 1560) tarihinde tutulmuştur.

²⁷³ TK, KKA 285, vr. 4b

²⁷⁴ Aynı defter, vr. 6a-6b

²⁷⁵ Mezzur defterin sonunda zaim sayısı 8 olarak verilmektedir(bkz. Aynı defter, vr. 19b) ancak defterde yukarıda saydığımız zeamet sahiplerinin dışında Bekir Bey oğlu Mahmud adında birine de geliri 20.000 akçe olan bir zeamet tahsis edilmiştir. Bu zeamete defterde hasların arasında, Kayıtmaz Bey'in hassından önce yer verilmiştir.(bkz. Aynı defter, vr. 6b)

²⁷⁶ Aynı defter, vr. 6b-8a

²⁷⁷ Aynı defter, vr. 19b; tımar sayısı 162 olarak verilmiş, ancak biz 156 tanesini tespit edebildik.

²⁷⁸ Aşağıdaki tımar tablosunu da buna göre düzenledik.

Sıra	Has Sahibi	Tutarı(akçe)
4	Vasıt Sancakbeyi olan Kayıtmaz Bey'in Hassı	25.580
Toplam		1.232.870

Kerkük Sancağı'ndaki Zeametler

Sıra	Zaim(Zeamet Sahibi) Adı	Tutarı(akçe)
1	Cankulu oğlu Mehmed	28.229
2	Sultan Hüseyin Bey'in kardeşi Süleyman	30.000
3	Kalender	86.871
4	Sultan Hüseyin'in oğulları Rüstem ve Han İsmail	22.614
5	Nazar Ağa	20.000
6	Behram Çavuş	20.315
7	Kerkük Alaybeyi Hasan	20.500
8	Sultan Hüseyin'in amcazadesi Seyyid Sultan	50.190
Toplam		278.719

Kerkük Sancağı'ndaki Tımarlar

Sıra	Tımar Beyinin Adı	Tutarı(akçe)	Gelirin Adı
1	Ali veled-i Davud	4521	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Şemsiye Köyü
2	Kanber	3760	
3	Haydar Çavuş	6000	
4	Mehmed Çavuş	11.000	
5	Nefs b. Ali	4000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Neft-ab-ı Barik Köyü
6	Mehmed Ali	6000	
7	Veled-i Mehmed	5000	
8	Serhab	10.000	
9	Kalender	5999	Kerkük Nahiyesi'e tabi Tomar-kamış Mezrası
10	Şah Nazar	6000	Kerkük Nahiyesi'e tabi Küncüdlü Mezrası
11	Ali	5999	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Sovuk-göl, Çulha-bulağı ve Ahta-hane Mezraları
12	Ferruh-zâde	6000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Hatun-abad Mezrası
13	Hudâdâd	5999	Nilkaz Nahiyesi'ne tabi Kahriz, Küçük-Çınar, Ras-peh Mezraları
14	Mahmud Çeribaşı	12000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Korya Köyü
15	Cafer	5000	

Sıra	Tımar Beyinin Adı	Tutarı(akçe)	Gelirin Adı
16	Ahmed	15.000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi
17	Haydar	5299	Kara Hasan Köyü
18	Cafer	11.500	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Ramazaniye Köyü
19	Abdülkadir	3500	Nilkaz Nahiyesi'ne tabi
20	Mehmed b. Ahmed	5999	Bekir-kend,Kızıl-dere, Eşek Meydanı Mezraları
21	Kılıç b. Cafer	2812	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Yusun Mezrası
22	Pir Veli	6124	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Abbas-gölü, Ali-karaca ve Şurceh-kulu Mezraları
23	Pîrî Can	4820	Kerkük Nahiyesi'ne tabi İne-bulağı Mezrası
24	Murad	5999	Dakuk Nahiyesi'ne tabi
25	Teslim	5999	Çubgan Köyü
26	Sultan Mahmud	5000	
27	Hasan b. Ali	4000	
28	Hamza b. Ramazan	2000	
29	Nebi	6000	
30	Hüseyin	3473	
31	Mahmud	5000	Dakuk Nahiyesi'ne tabi
32	Ömer b. Şemseddin	8000	Arab-kendi-i Ulya Köyü
33	Musa	4000	
34	Ramazan Çavuş	14.400	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Cedide Köyü ve Esen-hatun Mezrası
35	Seydi Gazi Çavuş	3008	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Kilisa Köyü ve Saruca-çam Mezrası
36	Şeref	5999	Dakuk Nahiyesi'ne tabi İkiztepe Köyü
37	Mehmed	5999	Dakuk Nahiyesi'ne tabi
38	Ali b. Ramazan	5999	Çekirge-ziyareti, Kara-
39	Mehmed v. Yunus	5999	burun, Güne-yüz ve Ağca-meşhed Mezraları
40	Pir Ahmed	3000	Dakuk Nahiyesi'ne tabi
41	Ahmed	3000	Saru-kamış Mezrası
42	Ali	5999	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Bayat-deresi, Molu-tuvay, Asfara-havzı ve Şüreybe-havzı Mezraları
43	Gazanfer	5999	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Abbare-i Canibeyn Mezrası
44	Kaya	2624	Kerkük Nahiyesi'ne tabi
45	Arslan b. Hüdaverdi	2624	Kuş-konan? Mezrası
46	Allahkulu	5999	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Hülü-kazılı Mezrası

Sıra	Tımar Beyinin Adı	Tutarı(akçe)	Gelirin Adı
47	İdris	5999	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Ali-Şeyh Mezrası
48	Mehmed	2006	
49	Kulu b. İsfahan	2628	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Çerbeklü Köyü
50	Murad	4000	
51	Cebe	4000	
52	Hasan	4000	
53	Hızır b. Şaban	6200	
54	Ahmed	2000	
55	Hüseyin	7000	
56	Yıldırım	3000	
57	Hüsrev	10.000	
58	Rüstem	10.000	
59	Haşim b. Abbas	5999	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Üç Kubbe Köyü
60	Bilal	2000	
61	Esed	7000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Hacı Yunus Köyü
62	Hasan	7000	
63	Mehmed	3000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Karalar Köyü
64	Hayreddin	5000	
65	Mir Abbas	4000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Gökdan Köyü
66	Abdi	6000	
67	Hasan b. İvaz	15.000	
68	Namdâr	4000	
69	Hobyar	5999	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Gökçe-çal ve Kızılca-bulak Mezraları
70	Ömer b. Hüseyin	6000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Çürük-arbat, iki-ağaç ve Kiyeki-bellut Mezraları
71	Zeyneddin	6000	Nilkaz Nahiyesine Kadı-kendi ve Çubuklu Mezraları
72	Taceddin	5999	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Keke-argı Mezrası
73	Hüsrev	5000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Duhala Köyü
74	Mirza	3000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Bılava Köyü
75	Şah Hüseyin	3000	
76	Yarıcan	6000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Satı-künbedi, Dulubıyanve Başmak Mezraları
77	Ali	1146	Döger Taifesi
78	Eş'ari Hasan	1147	
79	Şahverdi	1146	
80	Veli b. Bestam	1146	
81	Küçük b. Yusuf	1147	
82	Abd Ali	831	Karaca Bayat Taifesi
83	Kerem b. Hüseyin	831	
84	Murad b. Kasım	831	
85	Rüstem veled-i Ahmed	831	

Sıra	Tımar Beyinin Adı	Tutarı(akçe)	Gelirin Adı
86	Mehmed	10.000	Nilkaz nahiyesi'ne tabi Būğüt, Boğamış ve Gök Mezraları
87	Hacı veled-i Şeyh Ali	6000	Nilkaz nahiyesi'ne tabi Divan, Hacı-Kara ve Kara-Bulak Mezraları
88	Ali	1510	Lik Taifesi
89	(...)	1510	
90	Ali veled-i İmamkulu	1510	
91	İsfahan	1510	
92	Hasan veled-i Kara Ali	1550	
93	Hüseyin	1431	Sulduz Taifesi
94	Yar Ahmed b. Ahmed	1431	
95	Timur b. Ebu Said	1431	
96	Mezidi Maarif	1431	
97	Mehmed Yeniçeri	6000	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Dakuk Köyü
98	Ali	17.000	
99	Şahin	5999	
100	Bayram	6000	
101	Yusuf	7750	
102	İlyas	11.746	
103	Hamza-i Selanik	6400	
104	Yusuf b. Budak	5999	
105	Divane Durmuş	5000	
106	Behram	15.000	
107	Pir Ali veled-i Kemal	9805	
108	Nazar Ağa	12.000	
109	Veli b. Hızır	6303	
110	Yunus	3572	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Harare-bulağı, Şeyh Hacı-bulağı ve Abdullah-bulağı Mezraları
111	Molla Mustafa	4000	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Lasun Köyü
112	Piri	5999	
113	Celal	8600	
114	Mansur	6800	
115	Hasan b. Mehmed	7615	
116	Emir Mehmed	5000	
117	Kethüda Haydar	11.000	
118	Ali veled-i Mansur	6000	
119	Ahmed b. Ali	4049	Dakuk Nahiyesi'ne tabi İftihar Köyü
120	Eryal	3000	
121	Ali b. Bektaş	5999	
122	Fahredden İbnü'd-Din	5000	
123	Şemseddin	5000	
124	Ahmed	5999	
125	Ali	4000	
126	Emirkulu	6000	

Sıra	Tımar Beyinin Adı	Tutarı(akçe)	Gelirin Adı
127	Ali Subaşı	10.000	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Ali Sarayı Köyü
128	El-Mirza Mehmed	3500	
129	Mahmud Çavuş	5000	
130	Mustafa Çavuş	7500	
131	Hüseyin	5999	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Şeyh Kendi Köyü
132	Bahadır veled-i Hüseyin	3704	
133	Cafer	7010	
134	Ali	5999	
135	İbrahim birader-i Yakub	6000	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Bassas Köyü
136	Ali	3000	
137	Hazran	6000	
138	Serhan	4000	
139	Elvend	7000	
140	Kalender	5999	
141	Mehmed b. Ferhad	2500	
142	Hasan b. Ferhad	2000	
143	Yusuf	6476	
144	Basat	6000	
145	Musa Çavuş	6178	Dakuk Nahiyesi'ne tabi Arab- kendi-i Ulya
146	Kulu	6000	
147	Veli b. İsa	5999	
148	Piri Meram	7831	
149	Sefer Çavuş	17.400	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Bılava Köyü
150	Abbas	4000	
151	Korkmaz b. Nur Ali	3250	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Yenice Köyü
152	Harem?	3250	
153	Ali veled-i Emir	5000	Kerkük Nahiyesi'ne tabi Furkan Köyü
154	Piri	6000	
155	Eslemez	2000	
156	Halil	2000	
Toplam		850.882	

1.2.2.3. Kerkük Kalesi ve Kaledeki Tarihi Yapılar

Kerkük Kalesi'nin şehrin ilk çekirdeğini oluşturduğunu ve Kazılarda ele geçen buluntulardan buradaki yerleşim izlerinin M.Ö.3000'in ortalarına kadar uzandığını belirtmiştik. Bununla birlikte yukarıda ele aldığımız gibi kalenin M.Ö.VII. asırda Asur kralı tarafından Medyalılara karşı koymak için inşa edildiği kanaati yaygındır.

Kale, bölgedeki stratejik konumu bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden tarih boyunca da sürekli el değiştirmiştir. XVI. asırda Osmanlı egemenliğine geçmesi ve Safevilerden gelecek tehlikeye karşı koyması işlevinden dolayı önemi daha da artmıştır. Nitekim Topkapı Sarayı Arşivindeki 888 numaralı mühimme defterinin içinde bulunan bir belge bunun kanıtı niteliğindedir.

Bu belge, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 25 Muharrem 959(22 ocak 1552) tarihinde padişah tarafından Bağdat'ın o günkü nazır-ı emvali(mali işlerinden sorumlu) olan Cafer Bey'e gönderilen bir mektuptur. Bu mektup şu şekildedir:

“Yevmi'l Cum'a fî Muharrem sene 959 Edirne

Bağdat'ta Nâzır-ı Emvâl olan Cafer Bey'e hüküm

Hâliyen Kerkük sancağı beyi kıdvetü'l ümerâi'l-kirâm ferruh dâme izzuhû mektub gönderüb:

Bundan akdem Kerkük Kal'ası binâ olunması için hük-m-i şerifim vârid olub vâki' olan levâzımı Bağdat hazinesinden görülsün deyu fermân olunub, imtisâlen li-emri'l âli dört def'a Bağdad'a arz olunub, bennâ ve akçe taleb olundu. Birkaç def'a virelum deyu cevap verdiler. Ammâ ol zamandan berû dört ay oldu. Mukayyed olmadılar bennâ dahi göndermediler ki tahmin oluna. Sonra mezbûr kal'a serhaddir ve hem toprakdan binâ olunmuşdur divârları dahi köhnedir ihtiyât olunur deyu i'lam eyledi. İmdi kal'a-yı mezbûrenin müceddeden binâ olunması ehem-i mühimmâttandır, mukaddemen dahi arz ile emr-i şerifim gönderilmişdir buyurdum ki.

Hük-m-i şerifim varıcak, asla te'hir ve terâhî itmeyub Bağdad hazinesinden kal'anın binâsına kifâyet mikdarda akçe tedârik idüb, gönderesin ki emrim olduğu üzre kal'anın binâsına şürû' olunub, itmâma irişdirile. Bu husus mahall-i ihtimâmdır, mukayyed olub, akçeden ve bennâdan ve neccârdan ve sâyir levâzımdan her ne taleb olunursa göndermeyince olmayasın.”

Bilindiği gibi Kerkük o dönemde Bağdat Eyaletine bağlı bir sancak idi. Sancakbeyi de sancağın en üst askeri ve idari işlerinden sorumlu kimsedir. Bu mektupta geçenler şunlara delalet etmektedir:

- 1- Kerkük Kalesi, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı ile Safevi Devleti arasında sınır olması bakımından oldukça önemli görülmüştür.
- 2- Kale topraktan yapılmıştır. Duvarları harap olmuştur. Bunun ile ilgili tedbir alınması gerekmektedir.
- 3- Kerkük sancakbeyi kalenin önemini göz önünde bulundurarak kalenin onarımını ya da tadilatını değil de yeniden inşa edilmesini istemiştir. Dolayısıyla bu kalenin yapımına temelden başlanmıştır. Ancak daha sonra uğradığı saldırılar nedeniyle çeşitli onarımlardan geçmiştir. 1743 senesinde Nadir Şah'ın ordusu Kerkük'ü almaya çalıştıklarında kale muhafızlarının buna mukavemet etmesi ve Nadir Şah'ın ordusunu geri püskürtmesi kalenin yeniden ve sağlam bir şekilde yapıldığının delilidir. Bu duruma kızan Nadir Şah bizzat ordusunun başına geçerek Kerkük'e yönelmiş, şiddetli bir muhasaranın ardından kaleyi teslim almış ve burayı harabeye çevirmiştir.

- 4- Sancaktaki imkanlar kalenin yapımına yeterli gelmemektedir. Bu yüzden sancakbeyi kalenin inşası için Divan-ı Hümayundan para ve benna(usta, işçi) talebinde bulunmaktadır. Divan-ı Hümayun tarafından bu durum kabul görüp Bağdat'a ferman gönderilmesine rağmen her nedense Cafer Bey bunu pek ciddiye almamıştır. Dört ay boyunca sonuç alamayan sancakbeyi durumu tekrar Divan-ı Hümayuna arz etmiştir.
- 5- Divan-ı Hümayun, bölgedeki kalenin önemini ele almış ve kalenin inşası için gerekli malzemenin acilen temin edilmesine karar vermiştir. Bunun sonucunda Bağdat hazinesinden gerekli yardım yapılmış, kale yeniden inşa edilmiştir.²⁷⁹

Bu belge, kalenin Osmanlı idaresine geçtikten sonra eski haliyle bırakılmadığını hatta kalenin sadece onarımıyla iktifa edilmeyip, ehemmiyetine binaen yeniden yapıldığını göstermektedir. Günümüzde taştan olan kalenin temelini o tarihe dayandığını söylemek mümkündür. Gerçi daha önce bahsettiğimiz üzere XVII. yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan Katip Çelebi kalenin topraktan olduğunu söylemektedir; fakat yeni belgelerin ortaya çıkmasıyla bu konunun daha da aydınlanacağından şüphemiz yoktur.

Kalede çok sayıda önemli tarihi yapılar mevcuttur. Bunlardan; Mar Tahmazgerd adı ile bilinen Nasrani Sinagogu'nun, V. asırda yapıldığı tahmin edilmektedir. Birinci dünya Savaşı esnasında depo olarak kullanılan bu tapınak, 1918 yılında Türklerin bölgeden çekilmesiyle birlikte havaya uçurulmuştur.

Kalede bulunan ve bugün en eski yapılar olarak bilinen biri kilise ve diğeri Musevi yatırını olan iki yapının hangi tarihte camiye dönüştürüldüğü bilinmemektedir. Günümüzde sadece kalıntısı mevcut olan ve Meryemana Camii olarak da bilinen Ulu Cami'nin eskiden bir kilise olduğu bilinmektedir. Hangi tarihte yapıldığı meçhul olan caminin XIII. yüzyıldan daha eski bir döneme de dayandırılmayacağı tahmin edilmektedir.²⁸⁰

Kaledeki önemli tarihi yapılardan biri de Danyal Peygamber Camisi'dir. Danyal, Uzeyr ve Huneyn peygamberlerin burada medfun olduğu halk tarafından zannedilerek Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler tarafından hala ziyaret edilmektedir. Caminin ilk yapılış tarihi bilinmemekle birlikte Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından birçok kez onarılmıştır. Son olarak giriş kapısı üzerindeki mermer kitabe levhasında 1655 tarihinde Vali Cafer Paşa tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Yatırın iç kısmı takriben 7m eninde ve 10m

²⁷⁹ Fazıl Bayat, "Vesikatu Osmaniye Tekşifu an- Hakikatin Meçhuletin Kal'at-Kerkuk Sarhun Osmani", *Kardaşlık Dergisi*, 11/43, Kerkük Vakfı, 2009, s.50-52

²⁸⁰ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.27-29

uzunluğundadır. Arka avlusu gibi ön avlusu da mezarlıktır. Bu mezarlıkta Osmanlı ordusunda görev yapmış, tanınmış kimseler gömülüdür.²⁸¹

Kalede bulunan Gök Kümbet Türbesi de eski yapılardan biridir. Kalenin batı yönünde Kemalzadeler Konağı'nın avlu bitişiğindedir. Dışarıdan sekizgen olan bu türbe tuğladan inşa edilmiştir. İki katlı olan türbenin örtüsü çöktüğü için üstü açık kalmıştır. İçten kare planlı olan türbe, dört yandan kemerlidir. Güney duvarında mihrap vardır. XIV. asır anlayışını yansıtan kuzey cephesinde uygulanan süslemelerde lacivert ve beyaz renkler ağırlıktadır. Diğer tuğla kabartmalı yazıların çoğu dökülmüştür. Üst kısmında sadece besmele yazısı okunmaktadır. Gök Kümbet Türbesi'nin giriş kapısının üzerinde renkli ve Arapça yazılı bir kitabe levhası²⁸² yer almaktadır. Bu kitabede yazılanlara göre türbe, H.762(M.1361) tarihinde vefat eden Bağdat Hatun'un kızı Başa(Paşa)'ya aittir. Türbenin yapımı Celayirlilerin dönemine rastlamaktadır. Türbe, yapısı ve süsleme tekniği bakımından XIV. yüzyılda Doğu Anadolu ve Azerbaycan havalisinde uygulanan örnekleri andırmaktadır.²⁸³

H.1067(M.1656-1657) tarihinde Şehrizer valisi olan Şehsuvaroğlu Şah Gazi Paşa'nın kalede Ulu Cami'nin bitişiğinde daha sonraları Şah Gazi Medresesi olarak anılan bir medrese yaptırdığı bilinmektedir. H.1113(M.1701-1702) tarihinde Şehrizer valiliğine getirilen Firari Hasan Paşa XVIII. asır başlarında cami ve medreseden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Hasan Pakiz adıyla tanınan cami, didörtgen planlı bir ibadet mekanından oluşmaktadır. Kapısı üzerindeki kitabe H.1254(M.1838) tarihini taşımaktadır. Bu tarihte onarılan cami, son yıkımlardan sonra harabe haline dönüşmüştür.

Kerkük Kalesi, eskiden sur ile çevriliydi. Günümüzde kalede sur niteliği taşıyan yapılara rastlamak mümkün değildir. Kalenin dış cephesi, sivil yapıların yan yana bitişen cephelerinden oluşan bir fasat düzenine(kuşak cephe) sahiptir. Kaledeki yapıların çoğunluğu evlerden oluşmaktadır. Kalenin dört ana kapısı bulunmaktadır. Bunların arasında batıya bakan ve günümüzde Topkapı adı ile bilinen kapının 1822 yılında inşa edildiği bilinmektedir. Bu kapıların ikincisi yine batıya bakan ve eski Taşköprü'ye inen merdivenli geniş kapıdır. Üçüncü ve dördüncü kapılar da kalenin doğusuna bakan Yedikızlar ve Cütkahve(Çiftkahve) kapılarıdır. Bunlardan başka kuzeydoğu yönüne bakan tali derecede olan bir beşinci kapı daha vardır.

Kale Hamam, Ağalık ve Meydan adındaki üç mahalleden oluşmaktadır. Hamam Mahallesi, adını eskiden burada mevcut olan fakat günümüze ulaşmayan hamamdan almıştır.

²⁸¹ Şakir Sabir Zabit, "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi*, 4/6, 1964, s.26-27

²⁸² bkz. Kitabe 1

²⁸³ Suphi Saatçi, "Yurt Dışında Türk Mimari Eserleri: Kerkük Kalesi'nde Gök Kümbet", *Kültür ve Sanat*, 2/5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1990, s.41-43

Ağalık adının ise eskiden burada oturan Yeniçeri ağalarının bir anısı olarak kaldığı düşünülmektedir.

Kalede günümüzde ilgi çeken yapılardan biri Kerkük'ün en eski sarayı olduğu söylenen beş katlı binadır. Bu yapının hükümet sarayı olarak inşa edildiği bilinmektedir.

Kalede eskiden bilinen ve son yıllara kadar toprak altında kalan önemli yapılardan biri de, halk arasında Katma Bazarı olarak tanınan, karşılıklı 17'şer dükkandan oluşan Kayseriyye(Kapalıçarşı) tipindeki yapıdır. Basık tavanlı ve ikişer katlı olan bu dükkanlara günümüzde herhangi bir işlev verilmemiştir.

Bunların dışında Fuzuli Mescidi olarak bilinen ve yapılış tarihi bilinmeyen Fakı Allav Camisi ile yine yapılış tarihi bilinmeyen Seyit Necib Cebbari Tekkesi kaledeki önemli yapılardandır.²⁸⁴

1.2.2.4. Kerkük Sancağı'nın Vakıfları

1.2.2.4.1. Genel Olarak Vakıflar

Vakf, Arapçada durma, durdurma, hareketten alıkoyma, ayakta bekleme, hapsedme, dinlendirme manalarına gelmektedir.

İstilahî olarak ise; Vakıf, menfaati ibadullaha(Allah'ın kullarına) ait olmak üzere bir aynı(mal, para), Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten(satma ve satın alma) haps ve men etmektir.

Vakfedene “Vâkıf”, vakfedilene “mevkuf”, kendisine vakfedilen şahıs veya yere “mevkufun aleyh, meşrûtun leh, mâsarifu'l vakf” denilmektedir.

Dini ve hukuki kuruluşlar olan vakıfların Türk-İslam dünyasında, kültür ve sanatla yana verdikleri sosyal dayanışma hizmetinin önemi büyüktür. İslamiyetin hızla yayılmasından sonra geniş coğrafi sahaya yayılan Türk ve İslam cemiyetleri, birer şefkat ve iyilik abidesi halinde yücelen vakıfları ile Osmanlı Devleti'ni dünyanın en büyük devleti haline getirmiştir.²⁸⁵

Osmanlı dönemindeki mescitler, türbeler, tekkeler, medreseler, okullar, köprüler, sulama kanalları, kervansaraylar, zaviyeler, hastaneler gibi birçok dini-hayri tesis vakıflar sayesinde vücuda getirilmiştir.

²⁸⁴ Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.34-41

²⁸⁵ Sipahi Çataltepe, *İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar*, Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.12-15

Vakıflar, insanların toplu olarak yaşadıkları köy, kasaba ve şehirler gibi yerleşme merkezlerinin teşkilatlanmasında önemli rol oynamışlardır. Yeni fethedilen yerlerde kurulan vakıflar sayesinde hem o bölgeye gelen işsiz Türklerin bölgede kalmaları sağlanmış, hem de o bölge mimari açıdan Türkleştirilmiştir.²⁸⁶

1.2.2.4.2. Kerkük Sancağı'nın Vakıfları

Kerkük Sancağı'nda 10 ayrı yere bazı gelirler vakfedilmiştir. Bunlar Mekke-i Şerif vakfiyle birlikte bir mezar, bir makam(mezar yerine yapılan yapı) ve yedi zaviyedir. Zaviyeler, han, kervansaray ve derbent olmayan yerlerde yolcuların konaklama ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuşlardır. Buralara vakfedilen gelirler yolcuların ihtiyaçlarına sarf edilirdi.

111 numaralı defterde vakıf kurumları için ayrılan vakıf gelirleri toplam 134.024 akçedir.

1.2.2.4.2.1. Mekke-i Şerife Vakfı

Bu vakfa Kerkük Sancağı'nda bulunan **Evcüş** köyünün geliri ayrılmıştı. Bu köy 275 hane ve 114 mücerredten meydana gelmekteydi. Köyde iki kethüda, bir çoban, bir katip, bir demirci ve bir ayakkabıcı vardı. Ayrıca köyde İmam İsmail Zaviyesine kayıtlı 53 hane ve 25 mücerred bulunmaktaydı. Buğday, üzüm, arpa ve pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte koyun, camus, kovan, nehir geçiş ücreti, çift, bostan, kışlak, bağ, ihtisab, badhava, arus ve boyahaneden 95.625 akçe vergi alınmaktaydı. Bunun 7.200 akçesi vakıf görevlilerine ve vakfin diğer masraflarına gitmekteydi. Defterde 95.625 hasıl, 7.200 masraf, 79.075 ziyade şeklinde kaydedilmiş ancak bu hesaba göre 9.350 akçelik bir fark ortaya çıkmaktadır ki bu meblağın da İmam İsmail Zaviyesi'nin masraflarına ayrılmış olma ihtimali yüksektir. Kalan 79.075 akçe Mekke-i Şerife vakfıdır.

1.2.2.4.2.2. Hazreti Hızır Nebi Makamı Vakfı

Dakuk merkezde bulunan bu vakfa Küçük Abdal bahçesinin 500 akçelik geliri vakfedilmiş olup, Şeyh İlahi adında bir kişi burada hizmet görmekteydi. Vakfin geliri buraya gelen ve gidenlerin ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.

²⁸⁶ Sipahi Çataltepe, a.g.e., s.22; ayrıca vakıflar hakkında geniş bilgi için bkz. Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983 ve Ziya Kazıcı, *İslami ve Sosyal Açısından Vakıflar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985

1.2.2.4.2.3. Şeyh Kavvas Zaviyesi Vakfı

Dakuk yakınlarında olan zaviyeye kayıtlı dört kişi bulunmaktadır. Dakuk'tan buraya vakfedilen 978 akçelik gelir, gelip gidenlere harcanmaktaydı.

1.2.2.4.2.4. Şeyh Hacı Zaviyesi Vakfı

Dakuk yakınlarında bulunan Safeviler dönemindeki vakıf, Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Zaviyeye sarf edilen gelir toplam 784 akçe idi.

1.2.2.4.2.4.5. İmam Muhammed Seydi Battah Zaviyesi Vakfı

Dakuk'ta bulunan bu zaviyenin 9 görevlisi vardı. 3.374 akçelik geliri gelen ve gidenler için sarf edilirdi.

1.2.2.4.2.4.6. Salbartu Zaviyesi Vakfı

Ali-abad, Salbartu ve Narluca mezzarlarından malikaneleri dışında 2.820 akçelik gelir, zaviyeye gelip gidenlere sarf olunmaktaydı. Bu mezzarların malikanesi olan 500 akçeyi Şeyh Abdulcebbar veresesi tasarruf etmekteydi.

1.2.2.4.2.4.7. İmam Zeynelabidin Mezarı Vakfı

Dakuk'ta bulunan bu mezara yine aynı nahiyeye bağlı **Ba'ura** köyünün geliri vakfedilmişti. Köyde 2 hane, 1 mücerred, İmam Zeynelabidin neslinden 4 seyyid, 16 hane ve 1 mücerred olmak üzere 17 mezar hizmetlisi, 42 hane ve 7 mücerred vergi hanesi bulunmaktaydı. Köyde bir kör vardı. Buğday, üzüm, arpa, pamuk kozası yetiştirilmekteydi. Bunlarla birlikte ser-tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, zemin, su ve bahçeden hasıl olan 10.243 akçelik gelir bu zaviyeye gelen gidenlerin ihtiyaçlarına sarf edilmekteydi.

1.2.2.4.2.4.8. Şeyh Mekki (Alemdar-ı Hazreti Resul) Zaviyesi Vakfı

Kerkük merkeze yakın bir bostan ve mezranın geliri olan 1.800 akçelik gelir zaviyeye gelip gidenlere sarf edilirdi.

1.2.2.4.2.4.9. Nure Zaviyesi Vakfı

Buradan elde edilen 15.702 akçelik gelirin 8.000 akçesi zaviyedeki misafirler için kullanılmaktaydı. Kalan 7.702 akçesi Mehmed veled-i Cankulu Bey'in zeametine tahsis edilmişti. Zaviyede 6 nefer seyyid, 82 hane ve 6 mücerred reaya bulunmaktaydı.

1.2.2.4.2.4.10. Baba Zünnun Zaviyesi Vakfı

Haçtimal ve Pir Hayati taifesinin mahsulü olan 21.847 akçenin 10.000 akçesi zaviyeye gelen ve gidenlere sarf edilmekteydi. Kalan 11.847 akçesi Mehmed veled-i Cankulu Bey'in zeametine tahsis edilmişti. 16 hane ve 2 mücerred seyyid, 190 hane ve 7 mücerred reaya bulunmaktaydı.

1.2.2.4.2.4.11. Şeyh Macid-i Kürevi Asitanesi Vakfı

Babilan köyünün 1.835 akçe olan malikanesinin yarısı bu vakfa ayrılmıştı. Ancak bu vakıf 111 numaralı defterde vakıflar bölümünde geçmemektedir.

1.2.2.4.2.4.12. Han Ahmed ve İmam Kasım Zaviyeleri

Yukarıdaki vakıflardan başka iki zaviye daha vardır. Kerkük merkezde 8 hane ile Zaviye-i Han Ahmed ve 21 hane, 1 mücerred ile Zaviye-i İmam Kasım Cemaatleri kaydedilmiştir. Ancak bunlar 111 numaralı defterdeki vakıflar bölümünde zikredilmemiştir.²⁸⁷

²⁸⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.31-33

2.BÖLÜM: KERKÜK SANCAĞI'NIN SOSYAL YAPISI

2.1. Sancaktaki Yerleşik Topluluklar

2.1.1. Türkmenler

Türklerin Irak'ta ilk varlığı, Emevilerin ilk günlerine özellikle Müslüman Arapların Orta Asya'ya yaptıkları ilk seferler sırasına dayanmaktadır. İlk Emevi halifesi olan Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad, 672-673 yılında Buhara melikesi Kabaç Hatun ile yaptığı savaşı kazandıktan sonra Buhara Türklerinden 2000 veya 4000 okçuyu kendi özel hizmetine sokarak vilayet merkezi olan Basra şehrinde yerleştirmiştir. O, bu askerlerle Basra'da çıkan zenci isyanını bastırmış, Türklerin savaşçı özelliğinden dolayı da yaptığı seferlerde bunlardan istifade etmiştir.²⁸⁸

Bu tarihten itibaren Emevi ordusunda muvazzaf asker olarak hizmet etmeye başlayan Türklerin bu durumu Abbasi Devleti zamanında da devam etmiştir.

Türkmenlerin hilafet merkezi olan Bağdat'ta görünmesi Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla başlamıştır. Halife Mansur(754-775) Bağdat şehrini kurarken Türkmen askerleri için bir garnizon da inşa ettirmişti. Daha sonraki dönemlerde Abbasi halifeleri siyasi ve askeri merkezlerini güçlendirmek için Türk askerlerine büyük ehemmiyet vermişlerdir. Halife Harun er-Reşid(786-809), muhafız birliğini Türkmen askerlerinden oluşturmuştu.²⁸⁹ Halife Mutasım(833-842) devrinde ise Türklerin sayısı oldukça artmıştır. Kaynaklarda Halife Mutasım'ın Türkleri toplamayı çok sevdiği, onları sahiplerinden satın aldığı ve onları giyim kuşam itibariyle diğer askerlerinden ayrı tuttuğu belirtilmektedir.²⁹⁰ Sayıları artan bu Türkler için Mutasım tarafından 835 tarihinde Samarra şehri yaptırılmıştır.²⁹¹

Türklerin ikinci dalga halinde kalabalık gruplar şeklinde gelerek Irak'a yerleşmesi, 1055 tarihinde Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Abbasi halifesi tarafından Büveyhilerin baskılarına karşı Bağdat'a davet edilmesiyle başlamıştır. Bu tarihten itibaren Bağdat, Selçuklu Devleti'nin hakimiyetine geçmiştir. Hilafet başkenti Bağdat'ın Selçukluların elinde

²⁸⁸ Fazıl Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.795

²⁸⁹ Sinan Marufoğlu, "Kerkük Şehri'nin...", s.17

²⁹⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, C.IV., el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964, s.53

²⁹¹ Mesudî, a.g.e., s.54-55; İbnu'l-Esir, *El-Kamil fi't-tarih*(Çev. Abdullah Köşe), C.6, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.394

kalmasıyla Türkler Irak'a gelerek çoğunluk oluşturmaya başlamışlardır.²⁹² Irak'a gelen Türkler bugün de olduğu gibi, bilhassa kuzeyde Musul, Kerkük, Dakuk, Erbil, Altun Köprü, Köysancak yörelerini yurt edinmişlerdir. Irak'a gelen Türkler arasında Bayatların²⁹³ kalabalık bir sayıda buldukları anlaşılıyor.²⁹⁴

Kerkük, Erbil ve Musul'da bu dönemde Türkmen Emirlikleri kurulmuştur. 1258 yılında Moğol istilasının önünden kaçan Türkler de buralara gelip yerleşmişlerdir.²⁹⁵

Bağdat'ın 1534 senesinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından ele geçirilişi ile birlikte Irak'a yeni bir Türk dalgası gerçekleşmiştir. Osmanlı-Safeviler arasındaki mücadele bir mezhep mücadelesi olduğundan bölgeye hakim olan tarafın kendi mezhebine mensup Türkleri bölgeye getirip yerleştirdikleri bilinen bir gerçektir. Bu yüzden Safeviler, Şah İsmail zamanında Azerbaycan'ın Şii mezhepli Merağa Türklerinden bir kısmını Irak'a getirip yerleştirmiştir.²⁹⁶ Kerkük de bundan nasibini almıştır. Zira 111 numaralı tahrir defterindeki isimlere baktığımızda genellikle Türklerin kullandığı ve Şii mezhebinin etkisiyle verilen "Şahkulu, Hasankulu, Haydarkulu" gibi isimlerin olduğunu görmekteyiz. Bu durum Kerkük'ün daha önce Safevilerin elinde bulunması hasebiyle ahalinin Şii mezhebine mensup olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹⁷

Nadir Şah da 1733-43 arasında Irak üzerinde hakimiyet sağlamaya çalıştığı dönemlerde, beraberinde Şii mezhepli bir kısım Azeri Türklerini getirip bölgede yerleştirmiştir.

Osmanlılar da IV. Murad döneminden itibaren İran-Irak sınırında dağlık bölgedeki tabiiyetleri belirsiz olan yarı yerleşik ve göçebe Kürt aşiretlerinin ve çöl bölgesinden

²⁹² Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.54-56

²⁹³ Irak Türklerinin meydana gelmesinde Bayatlar önemli bir rol oynamışlardır. Bayat, Oğuz kavmini oluşturan 24 koldan birisidir. Oğuz ananesi Bayatlara içtimai ve siyasi mevki itibariyle diğerlerinden daha üstün görülen Bozok kolunda yer vermiştir. Oğuz ananesine göre Bayat beyi, hanın sağ yanındaki ilk mevkiye oturmak ve oğuz ordusunun sağ koluna kumanda etmek hakkına sahiptir.

Osmanlı devrinden önce Bayatların Irak'taki mevcudiyetine dair tarihi bir kayda rastlanmamaktadır. Yalnız Bağdat'ın güneydoğusunda Bayat Kalesi vardır ki bu Selçuklular zamanında da aynı adı taşıymaktaydı. Bu kalenin adını Bayatlardan almış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu kale Osmanlı devrinde de mevcudiyetini devam ettirmiştir. Bayatların Osmanlı zamanında Irak'ta, özellikle Kerkük'te XVI. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde yaşadıklarına dair tarihi bilgiler mevcut olmasına rağmen 111 numaralı tahrir kaydında ileride de söz edeceğimiz üzere sadece Karaca Bayat adında küçük bir cemaat adı zikredilmektedir. Bunun sebebi onlardan büyük bir kısmının yerleşik hayata geçmiş olmaları hasebiyle tahrirde dahil olmamalarıdır.

Günümüzde de büyük bir kısmı Kerkük havzasında yaşayan ve büyük çoğunluğu yerleşik hayata geçmiş olan Irak Bayatlarının bir kısmı Arap ve Kürtlerle karışmış olmasına rağmen kendi ana dillerini muhafaza etmişlerdir.(Bayatlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Bayatlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4/4, İstanbul 1952, s.373-383); ayrıca Irak Bayatları için bkz. Nazmi Sevgen, "Kerkük Türkleri II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı:39, 1971, s.13-16

²⁹⁴ Faruk Sümer, "Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış", *Türk yurdu*, 49/275, 1979, s.10

²⁹⁵ Kerkük ve çevresindeki Türkmen hakimiyeti hakkında bilgi için bkz. "Giriş" s.6-12

²⁹⁶ Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.56-57

²⁹⁷ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.9

gelebilecek göçebe Arapların muhtemel saldırılarını önlemek, Musul-Bağdat yolunu güvence altına almak için bu yol üzerindeki şehir ve kasabalarda olan Türkmen varlığını, Sünni mezhepli Anadolu Türkleri ile güçlendirmiştir. Bu durum Osmanlı dönemi boyunca devam etmiştir.²⁹⁸ Musul, Erbil, Kerkük ve etrafındaki kasabalar, bunlara bağlı köy ve mezralar Türklerin yerleşim bölgeleri olmuştur.²⁹⁹

2.1.2. Kürtler

Kürtlerin tarih alanında kesin olarak görünmeleri Arapların 646 yılında başlayan İnan ve Türkistan fetihleri sırasındadır. Fakat ondan evvel Araplar ile Kürtler arasında bazı karşılaşmalar olmuştur. 637 yılında Sa'd b. Ebi Vakkas'ın Musul seferinde, şehir civarında Kürtlerin oturdukları bazı bölgeler işgal edilmiş ve bu olay Arapların Kürtler ile ilk temasını teşkil etmiştir.

Halife Hz. Ömer zamanında 643 yılında Kürtlerin elinde olan Şehrizar ve çevresindeki birkaç kasabanın zaptı hayli zor olmuştur.

Emevi halifeleri zamanında Kürtler, birçok hadise ve ayaklanmalarda İranlıların yanında olmuşlardır. Abbasiler zamanında çıkan Kürt isyanları Türkler tarafından bastırılmıştır. Mesela 839 yılında Musul bölgesinde Kürt beylerinden Cafer oğlu Faharcis'in idare ettiği büyük bir Kürt isyanını Türk kumandanı Aytan, 845 yılında Isfahan ve Fars bölgelerindeki Kürt ayaklanmasını yine bir Türk kumandanı olan Vasıf bastırmıştır. Yine Abbasi halifeleri tarafından Türklere karşı da zaman zaman Kürtler kullanılmıştır.

Tuğrul Bey, 1055 yılında Irak'a girmesiyle birlikte Kürtlere ait olan bölgeleri de hakimiyeti altına almıştır. Bu durum Atabeyler döneminde de devam etmiştir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin kuruldukları coğrafya itibariyle Kürtler ile münasebeti olmuştur. Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Kürtlere karşı politikaları sert olmuştur. Ancak Çaldıran

²⁹⁸ Irak'a Türklerin farklı zamanlarda gelmiş olması günümüzdeki Kerkük Türklerinin tarihi ve menşei hakkında farklı görüşlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Kerkük ve civarındaki Türkler, IX. yüzyılda Abbasi halifesi tarafından bölgeye yerleştirilen Türk askeri birliklerden gelmektedir.
2. Bu bölgedeki Türkler, Büyük Selçuklular zamanında Anadolu'dan bölgeye yerleştirilen veya Irak Selçukluları zamanında bölgeye gelip yerleşmiş Türkmen gruplarındandır.
3. Kerkük Türkleri, Timur tarafından esir edilip bu bölgeye Anadolu'dan esir olarak getirilmiş olan 100.000 Türk'ten gelmektedir.
4. Kerkük Türkleri, Şah İsmail tarafından Azerbaycan'dan bölgeye getirilip yerleştirilen Merağa Türkmenlerindedir.
5. Kerkük ve civarındaki Türkler, Osmanlı Sultanları tarafından yol güvenliğini sağlamak üzere Anadolu'dan getirilmiş Türkmenlerindedir.(Zekeriya Kurşun-Davut Hut, "Kerkük'ün Sosyal ve Demografik Yapısı", *Kardaşlık Dergisi*, sayı:34, Kerkük Vakfı, 2007, s.30); ayrıca bkz. Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1976, s.9-12

²⁹⁹ Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.57

Savaşından sonra Şah İsmail Kürtlere karşı yumuşamış, onları Sünni Türkmenlere karşı kullanma siyaseti gütmüştür.³⁰⁰

Osmanlılar XVI. asırdan itibaren bölgeye hakim olduktan sonra Sünni Kürtleri, Şii İran'dan gelebilecek saldırılara karşı korumuşlardır.

Musul ve Şehrizer vilayetlerinde bulunan Kürtler, kuzeyden güneye doğru İran ile olan sınır boyunca göçebe, yarı yerleşik ve yerleşik aşiretler halinde yaşamakta idiler.³⁰¹

Kürtlerin meskun olduğu yerler arasında Kerkük'ü de gösteren Kürt kökenli araştırmacılar, yukarıda anlattığımız üzere Yorgan Tepe mevkiinde yapılan kazılarda kendilerine ait bulgulara ulaşılan Hurrilerin Kürt olduklarını ve Kerkük'ün de onlar tarafından kurulduğunu iddia etmektedirler.³⁰²

Öte yandan XIV. yüzyılın önemli bilginlerinden olan Kalkaşendi de *Subhu'l A'sâ fi Sinaati'l İnşa* adlı eserinde Kürt beldeleri içerisinde Kerkük(Kerhini)'ü de saymakta buranın 700 taifeden oluştuğunu ve bağlı buldukları bir emirlerinin olduğunu söylemektedir.³⁰³ Ancak bazı beldeleri zikrederken Kürt sözcüğünü kullanmasına rağmen örneğin Şehrizer'dan bahsederken 2000 Kürt olduğunu belirtmekte³⁰⁴ buna karşın Kerkük'ten bahsederken Kürt lafzı geçmemekte sadece 700 taifesi vardı denilmektedir. Bu da Kerkük'ün Kürt beldelerine yakın olup ama ahalisinin Kürt olmayabileceğini akla getirmektedir.

Diğer taraftan Celayirliler döneminde Kürt kökenli Erdelan Beyliğinin zuhur ettiğini, yayılma alanının Kerkük'ü de kapsadığını yukarıda ele almıştık.³⁰⁵ Ancak bu beylik, bağımsız olmayıp bölgeye hakim olan Türkmen asıllı siyasi otoritelere tabi bir şekilde varlığını idame ettirmiştir.

Neticede XVI. asırda Kerkük Sancağı'nın durumuna baktığımızda ki 111 numaralı defter bizi bu konuda aydınlatmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu defterde diğer defterlerin aksine isimlerin yanına Kürt ve Arap ibarelerinin eklendiğini görmekteyiz. Bu durum da bize o dönemde Kerkük'teki Kürt mevcudiyeti hakkında bilgi vermektedir. Deftere bakıldığında Kürtlerin sayı bakımından oldukça az olduğu göze çarpmaktadır. Deftere kayıtlı 7.320 yetişkin erkek ismi içerisinde sadece 54 Kürt adı geçmektedir.³⁰⁶

2.1.3. Araplar

³⁰⁰ Nazmi Sevgen, "Kürtler II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı:6, Ankara 1968, s.49-58

³⁰¹ Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.63-66

³⁰² Kemal Mazhar Ahmed, a.g.e., s.24-27

³⁰³ Kalkaşendi, *Subhu'l A'sâ fi Sinaati'l İnşa*, C.4, Beyrut 1987, s.375

³⁰⁴ Kalkaşendi, a.g.e., 374

³⁰⁵ Konuyla ilgili bkz. "Giriş", s.10

³⁰⁶ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.12

Arap yarımadası Arapların anavatanı olarak kabul edilmektedir. Araplar yarımada kabileler halinde yaşamakta ve soyları Adnaniler ve Kahtaniler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

İslam öncesi Irak'ın kuzeyinde özellikle Musul civarında Adnani Araplardan Ayad, al-Nemr, Tağlip, Guda'a, Takif, Benu Şeyban; Kahtani Araplarından da al-Ezd, al-Ferahid, Aneze, al-Hazrec, Kinde, Tay, Hemedan ve Selime kabileleri yaşamakta idi. 642 senesinde Musul ve Kerkük bölgesini fetheden İslam ordusu ile birlikte ve daha sonraları bölgeye Araplar akın etmeye başlamışlardır. Bu dönemden sonra bölgede Benu Temim, Benu Fahd, Benu Umran, Benu Çadir ve Benu Zubeyd kabileleri de yer almıştır.

Abbasi Devletinin son dönemlerine kadar bölgede Arapların varlığı büyük çapta kendisini hissettirirken, Türkmenlerin bölgede hakimiyet kurmalarıyla ve Moğol istilası sonucu Abbasi Devleti'nin yıkılışından sonra bölgedeki Arap varlığı yerini giderek göçebelik yaşamı sürdüren Arap kabilelerine bırakmıştır.³⁰⁷

XVI. yüzyılda Kerkük Sancağı'nda Arap nüfusunun oldukça az olduğu görülmektedir. 111 numaralı defterdeki isimlerden 33 tanesi Araplara aittir.³⁰⁸

2.1.4. Azınlıklar

2.1.4.1. Hıristiyanlar

111 numaralı tahrir defterinin tutulduğu tarihte Kerkük Sancağı'nda, Dakuk'ta 18 hane ve 4 mücerred, Kilisa köyünde 35 hane, Kerkük'te 53 hane ve 1 mücerred, Korya köyünde 69 hane Hıristiyan nüfus mevcut idi. Yine tahrir kaydedilen isimlerden 180 tanesi Hıristiyanlara aittir.³⁰⁹

Hıristiyanlar, kendilerine has mabed yerleri, inanç ve ibadet anlayışları gereği mahalli kaza ve vilayet meclislerinde temsil edilmekteydiler. Bunlar kendi hukuk sistemleri içerisinde, kendilerinin seçtikleri temsilcileri tarafından yönetilmekteydiler. Yükümlü oldukları vergilerini devlete temsilcileri aracılığıyla öderler ve taleplerini devlet nezdinde dile getirirlerdi.

2.1.4.2. Yahudiler

³⁰⁷ Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.74-75

³⁰⁸ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.12

³⁰⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.9

Sancaktaki diğerk azınlık grup ise Yahudilerdir. Yahudilerin Irak'a gelişi M.Ö.VI. asrın başlarında Babil Kralı tarafından Filistin topraklarında bulunan İsrail halkının esir alınması ve Irak topraklarına sürülmesi ile başlamıştır.³¹⁰

111 numaralı tahrir defterinin tutulduğu tarihte Kerkük Sancağı'nda, Kerkük'te 104 ve Tercil köyünde 43 hane Yahudi nüfusu mevcut idi. Yine deftere kaydedilen isimlerin 150'si Yahudidir.³¹¹

2.2. Sancaktaki Konar-Göçer Topluluklar

Reayadan sayılan, fakat hayat tarzları bakımından şehirli ve köylülerden ayrılan konar-göçerler, yerleşik halkın verdiği vergilerden farklı vergiler verir ve ayrı bir düzen içerisinde telakki olunurdu.³¹²

Konar-göçerler, kendi aralarında "il" veya "ulus" adı altında gruplandırılmışlardır. Bunlar da kendi aralarında "boy"lara boylar da defterlerde "cemaat" adı verilen oymaklara ayrılmıştır.³¹³ Bu oymakların başında genellikle idareci olarak bir kimse bulunmaktaydı. Kethüda unvanıyla bilinen bu kimse, idarecisi olduğu cemaat içerisinde seçkin bir aileye mensuptu. Bu kethüdalık müessesesi, çoğu defa babadan oğula geçmekle birlikte bunların seçiminde ve görevden alınmalarında, başta ilgili cemaatin ileri gelenleri olmak üzere ahalinin önemli bir rolü vardı.

Cemaatlerin başında kethüdaların olmaması, onların idaresinde ve özellikle vergi toplanması sırasında pek çok karışıklıklara sebep olabilmekteydi. Bu karışıklık esnasında en çok sıkıntıyı çeken yine cemaatin kendisi idi. Bu bakımdan cemaat ahalisi eğer kethüdaları yok ise başlarına bir kethüdanın tayin edilmesini ister ve tespit ettikleri ismi kadiya bildirirlerdi. Kadı ise teklif edilen adayı merkeze yani İstanbul'a bir arzla bildirirdi. Merkezden verilen bir berat ile seçim işi meşruluk kazanır ve böylece o kişi idarecisi olduğu cemaatin yegane temsilcisi olurdu. Genelde bir cemaat grubunun, bir kethüdanın idare edeceği kadar nüfusu olurdu. Ancak bazı cemaatler, bir kethüdanın idare edemeyeceği kadar fazla nüfusa sahip olursa, o zaman cemaat, idari bakımdan ya gruplara ayrılarak her bir grubun başına bir kethüda tayin edilir, ya da gruplara ayrılmaksızın başına birden fazla

³¹⁰ Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.83

³¹¹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.9

³¹² Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.99-100

³¹³ Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşiretlerine umumî bir bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.11, İstanbul 1949/50, s.511

kethüda vazifelendirilirdi. Bu ayrılmada merkezi idarece o cemaati, idari ve mali bakımdan daha iyi kontrol altında tutmak ve vergileri sıhhatli toplamak düşüncesi vardı.³¹⁴

Ekonomik olarak hayvancılıkla uğraşan ve hayvancılığa bağlı olan hayatlarını devam ettirebilmek için yaylak ve kışlak mahalleri arasında hareket halinde bulunan konar-göçerler, idari bakımdan yerleşikler gibi bir eyalet içindeki sancağa bağlıydılar. Bu sancak beylerbeyinin oturduğu merkez sancağı da olabilirdi. Konar-göçerlerin sancağa bağlı olmasındaki temel kıstas, yaylak ve kışlaklarının o sancak dahilinde yer almasıydı. Ancak bazen yaylak ve kışlak yerleri, farklı sancaklar içinde olabilirdi. Bu durumda genelde bağlı buldukları yer, kışlak yerlerinin bulunduğu sancak olurdu. Kışlak yerlerine bağlanmalarının sebebi, muhtemelen kışlakta daha uzun süre ve kontrol edilebilir bir hayat tarzı içinde yaşamaları olmalıdır. Konar-göçerler genelde idari bakımdan bağlı oldukları sancağın hangi kazası içinde yaşıyorlarsa, hukuki bakımdan o kazaya bağlıydılar. Bu bakımdan hukuki meselelerine, o kazada görevli kadılar bakardı. Ancak yaylak ve kışlak yerleri farklı kazalar dahilinde olan konar-göçerler hakkındaki yazışmalar, yaylak ve kışlakların bağlı olduğu kazaların kadılarıyla yapılırdı. Bunun yanında konar-göçerler, kendileriyle ilgili her türlü meseleyi, şahsen veya toplu bir halde, en yüksek karar mercii olan Divan-ı Hümayuna da iletebilirlerdi.

Osmanlı döneminde idari bakımdan bir sancak veya sancağa bağlı bir kaza içinde yer alan konar-göçerler, yerleşik ahali gibi has, tımar, zeamet veya evkaf toprağında kayıtlı reaya durumundaydılar. Konar-göçerler de yerleşikler gibi hangi çeşit toprak üzerinde yaşıyor ve yaylak-kışlak olarak hangi çeşit topraktan istifade ediyorsa mali ve hukuki bakımdan öyle değerlendirirlerdi. Tımar toprağı üzerinde yaşayan konar-göçerler, mali ve hukuki bakımdan tımar reayası; zeamet toprağında yaşayanlar zeamet reayası; has toprağında yaşayanlar has reayası ve vakıf toprağında yaşayanlar ise vakıf reayası statüsünde olurlardı. Böylece konar-göçerler, mali bakımdan bir vergi dairesine bağlanmanın yanında raiyyet olarak da bir mükellefiyet altına girerlerdi. Tımar reayası olanlar vergilerini tımar sahibine vermekle mükellef idiler. Zeamet reayası olanlar zeamet sahibine ve has reayası olanlar da vergilerini has sahibine verirlerdi.³¹⁵

Konar-göçerlerden alınan vergilerin türüne gelince, bu durum onların iktisadi faaliyetlerinin tarz ve derecelerine göre değişmektedir. Bununla birlikte hepsinden ortak alınan bazı vergiler vardır ki bunlar adet-i ağnam, resm-i arus, badhava ve resm-i yavadır. Adet- ağnam, koyun vergisi olup XVI. ve XVII. asırlarda iki koyuna bir akçe idi. Resm-i arus

³¹⁴ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s.175-179

³¹⁵ İlhan Şahin, a.g.e., s.185-187

evlenen kızıdan veya kadından alınmaktaydı. Kızıdan 60, kadından 30 bazen 40 akçe alınmaktaydı. Badhava, bir kimsenin malına ve mülküne zarar verenden alınırdı. Resm-i yava ise kaybolduktan sonra bulunmuş hayvan ve kölenin sahibinden alınan vergidir.

Konar-göçerler arasındaki vergi mükellefleri yerli reaya da olduğu gibi hane ve mücerred şeklinde idi. Bunların dışında toprağı veya hayvanı hiç olmayan veya çok az olan bununla birlikte kar ve kazanca kadir olan bennak dediğimiz vergi mükellefi de vardı. Bu toplulukların vergileri emin denilen kimseler tarafından tahsil edilmekteydi.³¹⁶

111 numaralı defterde Kerkük Sancağı'ndaki cemaatler başlığı altında 8 tane taife ismi verilmiştir. Bunlar:

1.Lik Taifesi: Bu cemaat adını "lik" adındaki eti tatlı bir kuştan almıştır. Anadolu'nun birçok bölgesinde de bulunan bu cemaat Türktür. 28 haneden müteşekkildir. Bu taifeden hane ve koyun olarak tahsil edilen toplam vergi miktarı 1.550 akçedir.

2. Sulduz Taifesi: İsmi Moğol ulusunu meydana getiren asıl boylardan biri olan Suldus adından almaktadır. Türk etnik grubuna dahil edilmektedir. 43 hane ve 14 mücerredten oluşmaktadır. Bu taifeden hane ve koyun vergisi olarak toplam 7.855 akçe tahsil edilmektedir.³¹⁷

3. Döğer Taifesi: Bu taife Karakoyunlular zamanında beyleri, Kerkük ve civarındaki yerlerin hakimi olan kuvvetli bir Döğer şubesinin kalıntısıdır.³¹⁸ 45 hane ve 4 mücerredten meydana gelmektedir. Hane ve koyun vergisi olarak tahsil edilen vergi miktarı 7.875 akçedir.

4. Karaca Bayat Taifesi: Bu taife yukarıda da arz ettiğimiz gibi Oğuzların Bozok koluna mensup Bayat boyundan gelmektedir. 23 haneden müteşekkildir. Hane ve koyun vergisi olarak 4.550 akçe alınmaktadır.

5. Gilevan Taifesi: Uğurlu, Oruç, Bayındır gibi Türkçe isimlerin kullanılmış olması bu taifenin de Türk olabileceğini akla getirmektedir. Güney Azerbaycan'daki Gilavan isimli yerleşim biriminden gelmiş olmaları muhtemeldir. 11 haneden müteşekkil olan bu taifeden hane, badhava ve koyun vergisi olarak tahsil edilen vergi miktarı 3.810 akçedir.

³¹⁶ Faruk Sümer, a.g.m., s.517-518

³¹⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.12-13

³¹⁸ Faruk Sümer, "Döğerlere dair", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s.154

6. Siyah Mansur Taifesi: Defterde geçen Karaca Bayat taifesiyle hemen hemen aynı isimleri taşımış olması ayrıca bu taifeye ait herhangi bir vergi kaydının bulunmaması katibin taifeyi mükerrer olarak yazdığı ve bu adın Karaca Bayat taifesinin başka bir adı olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

7. Zengene Taifesi: Bu cemaatin İran Azerbaycan'ında bulunan Zegan, Zangana şekillerinde yazılan şehirden gelerek buraya yerleşen Türk aşiretlerinden biri olması ihtimali vardır. Bununla birlikte cemaate mensup kişilerin isimlerinin Kayıtmaz, Tanrıvermiş, Satılmış şeklinde Türk adları olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu taife 3 cemaatten meydana gelmiştir.

7.1. Kalender Bey Cemaati: Bir kethüdası vardır. 115 hane 7 mücerreden oluşmaktadır.

7.2. Kulu Kethüda Veled-i Suhrab Cemaati: Bir kethüdası vardır. 165 hane ve 7 mücerreden müteşekkildir.

7.3. Kethüda Şah Ali Veled-i Devletyar Cemaati: Reayası içerisinde bir kethüda, bir gulam, bir marangoz, bir kör, bir haddad vardır. Ayrıca bir Kürt kayıtlıdır. Cabi isimli kişinin Kürt olduğu belirtilmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi bu defterin özelliği bir topluluk veya yerleşim biriminde azınlıkta olanın etnik menşei göstermiş olmasıdır. Örneğin defterdeki Nilkaz taifesinin bulunduğu köylerde kişi adları yazılırken hiçbirinde bu taifeye mensup oldukları belirtilmemiş, buna karşın başka yerleşim birimlerinde Nilkaz taifesinden kişiler belirtilmiştir. Bu durum da etnik menşei verilen kişinin içinde bulunduğu topluluktan etnik olarak başka bir gruba ait olduğunun göstergesidir. Bu cemaat de 285 hane ve 15 mücerreden müteşekkildir.

Bu cemaatler aynı zamanda ziraat ile uğraşmakta olup buğday, arpa, darı ve pamuk kozası yetiştirmektedir. Hane, badhava, arus, değirmen ve koyundan tahsil edilen vergi miktarı 106.875 akçedir.

8. Nilkaz Taifesi: X. asırda Orta Asya'da yaşayan Kimekler adlı Türk elinin yedi boyundan biri olan Nilhaz boyundan gelmiş olma ihtimali yüksektir. Ahalinin isimlerindeki Türkçe adların yoğunluğu bu durumu desteklemektedir. Daha önce tutulmuş tahrir defterlerinde bu

taifenin adının bulunmaması bu cemaatin 1540'lı yıllardan sonra buraya yerleşmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

Kerkük Sancağı'ndaki en büyük taife olan Nilkaz taifesi, Nilkaz Nahiyesi'ne bağlı olan Ağçalar, Cucurd-ı Büzürk, Metfak, Süslü ve Keritan, Keritan, Mahmud Nuri, Göktepe, Cucurd-ı Küçük, Tirkalan, Şuhud Komu, Banık, Güllüce, Kazan Otağı, Kadı Kendi, Gürciler, Melik Kendi, Karın Dekvi, Kelle Başı, Abdal, Kalender, Ömer Komu, Suri Taş, Kicniyye ve Kapçıkay köylerinde oturmaktadırlar. Buğday, arpa, darı, mercimek, pamuk yetiştirmekte ve dokumacılık yapmaktadırlar. Büyük ve küçük baş hayvan beslemekte olup ödedikleri toplam vergi miktarı 157.376 akçedir. 1.121 hane ve 95 mücerreden müteşekkildir.³¹⁹

³¹⁹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.13-14

3.BÖLÜM: KERKÜK SANCAĞI'NIN İKTİSADİ YAPISI

3.1.Toprak İdaresi ve Tarım

Osmanlı eyalet ve sancaklarının iktisadi yapısının şekillenmesinde eyalet ve sancakların bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı, iklimi, ulaşım imkanları gibi unsurlar belirleyici rol oynamıştır.

XVI. yüzyılda Kerkük Sancağı'na baktığımızda gerek o dönemin şartları gereği gerekse coğrafi şartların müsait olmasından dolayı iktisadi hayatın ağırlık noktasını zirai üretimin teşkil ettiğini görmekteyiz. Ancak zirai üretime geçmeden önce genel itibariyle Osmanlı ekonomisi için oldukça önemli olan toprak meselesini, taksimat ve tasarruf şeklini ele almak yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde arazi üç şekilde bulunabilirdi: Mülk, vakıf, miri. Mülk, rakabesi(çıplak mülkiyeti) şahıslara, tasarrufu ise bazen şahıslara bazen devlete ait olan topraklardı. Yani devlet mülk olan bir araziyi icabında kendisi tasarruf eder veya tasarrufunu istediğine verirdi. Rakabe sahipleri bu toprakların sadece şer'i vergilerini almaktaydı. Toprağın tasarrufunu elinde bulunduran kimse de aynı miktarda şer'i vergi almak hakkına sahip olduğu için toprağı işleyenler şer'i vergilerini 1/10 yerine 2/10 şeklinde verirdi. Örfi vergiler ise devletindi. Bunu isterse kendisi alır isterse kendi adına tasarruf eden sipahiye verirdi. Vakıf topraklarda, toprağın tasarrufu ve geliri vakfedilen maksada aitti. Rakabesi kimseye ait değildi.³²⁰

Miri topraklar ise rakabesi devlete ait olup, tasarrufu ister müslim ister gayri müslim olsun ziraat ile meşgul kimseler olan reaya sınıfına verilen topraklardı.

Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde mevcut miri topraklar, her mıntıkanın kanunnamesinde zikredildiği şekilde o eyalet veya sancak arazisinin verimine, su kenarı, az verimli olmasına göre ala, evsat ve edna şeklinde değerlendirilen çiftliklere ayrılmıştı.³²¹

Bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki köylünün elindeki topraklara “çift” veya “çiftlik” denilmekteydi. Osmanlı kanunnamelerinde ve defterlerinde Çift, bir çift öküz, çiftlik ve çiftlik sahibi köylü manalarında kullanılmışsa da genellikle çiftlik ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bazı sipahiler, çifti bir çift öküz manasında anlayarak iki çift veya daha fazla

³²⁰ Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara 1967, s.281-282

³²¹ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1952, s.426

öküz ile ziraat yapanlardan çift resmini o nispette almaya çalışmışlar fakat merkezi idare tarafından çiftle arazinin murat edildiği bildirilmiştir.

Çiftlikler buldukları yerlere göre ala(verimli) 70-80, evsat(orta halli) 100-120, edna(en aşağı) yerden 150 dönüm olarak belirlenmekteydi. Dönüm birçok kanunnameye boyu ve genişliği kırkar adım olan bir saha olarak tarif edilmiştir. Bu ölçüler içerisinde yer tasarruf eden reaya “çift” veya “çiftlü”, yarısı kadar yer tasarruf eden reaya da “nim çift” şeklinde tabir olunmuştur.³²² Çiftlik tasarruf eden reyanın evli olması şarttı. Nim çiftten az olan yerler ise zemin kaydedilerek genellikle iki dönüme bir akçe tayin edilmiş olan “resm-i zemin(dönüm resmi)” ödenmesi şartıyla reyanın tasarrufuna bırakılmıştı.³²³

Reaya çiftliklerde veya tam ve nim çiftten az olan bir miktar dönümlük arazide belirtilen vergileri ödemek şartıyla tasarruf hakkını kullanırdı.

Reaya, mahsulü kendisine ait olmak üzere şu şartlar dahilinde toprağı tasarruf ederdi:

1. Müslüman ise ektiği arazinin kira bedeli olan miktarı 22 ila 70 akçe arasında değişen çift resmini; gayri müslim ise miktarı 10 akçeden 50 akçeye kadar değişebilen işpençe resmini ödemesi
2. Mahsulünün öşrünü sipahinin civar şehir veya köydeki ambarına götürmesi
3. Elindeki tarlaları su basması, kuraklık gibi geçerli mazeretler olmadığı müddetçe üst üste üç yıl boş bırakmaması
4. Elindeki araziye satmaması, hibe veya rehin etmemesi

İlk iki şarta riayet etmeyen reyanın arazileri sipahi tarafından elinden alınır başkasına verilirdi. Üçüncü şarta kısmen riayet eden veya hiç etmeyen reaya bu sebeple tımar hasılatına verdiği zararı ödemeye mecburdu. Kendi arazisi su basmış veya başka bir nedenle kullanılamayacak durumda ise başka bir tımarı boş bulduğu araziye ekip biçer, vergisini de o tımar sahibine verirdi. Eğer arazisini az verimli olmasından dolayı tamamen terk ederse hem gittiği yerdeki hem de eski tımar sahibine olmak üzere iki öşür verirdi. Mazeretsiz tarlasını terk eden reayadan “çift bozan” vergisi alınırdı. Tam çiftlik terk edenden 300, nim çiftlik terk edenden 150, bundan daha az yer terk edenden de 75 akçe alınmaktaydı. Eğer reyanın bıraktığı yere o mahsul devresi içinde talip bulduysa ve tımar hasılatına zarar gelmediyse terk eden reayadan çift bozan vergisi alınmazdı.

Reaya, ziraat ettiği araziye şu yöntemlerden biriyle elde etmekteydi:

1. Reaya, elindeki araziye terk edenden, varis bırakmadan ölüden veya herhangi bir şekilde mahlul kalmış araziye tapu resmini ödemek suretiyle elde etmekteydi. Tapu

³²² Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, C.XXIII/92, 1959, s.581-582

³²³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, TTK, Ankara 1989, s.90

- resmi umumiyetle arazinin senelik mahsulünün kıymetine tekabül eden bir miktar akçe şeklinde ödenmekteydi.
2. Hali bir araziyi ihya etmek suretiyle de reaya toprağı tasarruf etme hakkına sahip olmuştur. Bu durumda reayadan genellikle tapu resmi alınmazdı. Reaya vergilerini sipahiye ödeyerek tasarrufa devam ederdi.
 3. Miras yoluyla intikal şeklindedir ki bu husustaki kaideler zaman zaman ve yer yer değişik şekillerde tatbik edilmiştir. Örneğin babadan oğula intikal eden arazilerde, baba öldüğünde tarlaları oğluna tapusuz olarak intikal eder eğer oğlan bülüğ çağına ermemiş ise tımar sahibi araziye geçici olarak başkasına verir çocuk bülüğ çağına erdikten sonra on sene geçinceye kadar tapusuz alabilmekteydi. Reaya öldüğünde eğer birkaç çocuğı varsa, babalarının çiftliğı defterde mücerred yazılan kişi üzerine kaydedilir, fakat diğer çocuklar da babalarının tarlalarına müştereken tasarruf eder ve vergilerini de müştereken öderlerdi. Reayanın hiç oğlu olmayıp kızı kalsa bazı yerlerde tapu resmini vermek isterse tercihan kendisine verilir, bazı yerlerde hiçbir şekilde kendisine verilmemektedir.

Bu durumlar miri topraklarda ziraat eden müslim, gayri müslim bütün Osmanlı tebaası için geçerliydi. Reaya mezkur şartlar dahilinde bu yöntemlerle elinde bulundurduğu arazide ziraat ile meşgul olur, buğday, mısır, darı gibi mahsullerden istediğı miktarda ekebilirdi.³²⁴

Kerkük'ün topraklarının tarıma elverişli olması hasebiyle buğday, arpa, darı ve pamuk kozası başta olmak üzere çok sayıda ürün ziraati yapılmaktaydı. Buğday her köy ve mezranın vazgeçilmez ürünüdür. Halkın temel gıda maddeleri olan ekmek, bulgur, nişasta gibi yiyeceklerin buğdaydan yapılması ve aşağı yukarı her türlü iklim şartlarında yetişebilmesinden dolayı en fazla üretimi yapılan hububatın başında gelmektedir.³²⁵ Sancakta Buğdaydan sonra arpa, hem yiyecek hem de hayvan yemi olarak kullanılan darı, çoğunlukla sulak ve nemli bölgelerde yetişen pamuk da en çok ziraati yapılan ürünlerdendi. Bunların dışında soğan, sarımsak, bakla, börülce, mercimek, nohut, susam, üzüm, hurma ziraati de yapılmaktaydı.

3.2. Vergiler

Osmanlı Devleti, imparatorluğun tamamına şamil bir vergi politikası takip etmemiş, her bölgenin ırk, kültür, iklim gibi birtakım iktisadi ve içtimai şartlarını göz önünde bulundurarak ayrı ayrı vergi kanunnameleri tertip etmek yoluna gitmiştir. Devletin her

³²⁴ Neşet Çağatay, a.g.m., s.427-431

³²⁵ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s.101

tarafında geçerli olan ve sipahi ile reaya arasındaki münasebetleri düzenleyen kanunnameler olduğu gibi her eyalet ve sancak için de orada yaşayan sosyal zümrelerin özellikleri dikkate alınarak ayrıca o bölgeye has kanunnameler düzenlenmiştir. Bu kanunnamelerde bölge sakinlerinin hak ve sorumlulukları, hangi üründen ne kadar vergi verecekleri, sanayi ve ticari faaliyetlerin nasıl vergilendirilecekleri ve devlet memurlarının reayaya karşı olan davranışları tek tek ele alınmıştır.³²⁶ Kerkük Sancağı'na ait 111 numaralı mufassal tahrir defterinde Kerkük ve Dakuk nahiyelerine ait olmak üzere iki kanunname mevcuttur. Kerkük ve Dakuk'un ayrı ayrı zikredilmesinin sebebi Dakuk'un daha önce ayrı bir sancak olmasından ileri gelmektedir. Her iki nahiyede farklı vergi rejimi uygulanmaktaydı. Bunların yanında Dakuk, Batmanlu ve Tuzhurmatı köylerinde de farklı uygulamalar mevcuttu.

Osmanlı Devleti'ndeki bu farklı idare tarzları ölçü birimlerine de yansımıştır. Mesela "kile" devletin genelinde geniş bir kullanıma sahip olmasına rağmen ağırlığı bölgeden bölgeye değişmiştir. Bunun dışında belirli bölgelerle sınırlanmış ölçü birimleri de olmuştur.

Osmanlı Devleti ile ilgili tahrir defterleri kaynaklı araştırma yapan her araştırmacı, iktisadi ve ticari işlemlerde mahalli ölçülerle verilen ve günümüz değerlerine çevrilmesi her zaman mümkün olmayan ölçülerle karşılaşmaktadır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir birimin net değeri hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Ancak genel itibariyle bakıldığında devletteki bu çeşitlilikten halkın pek rahatsız olmadığı görülmektedir. Çünkü sancak kanunnameleriyle belirlenen birimler devletin görevlendirdiği kimseler tarafından kontrol edilmekteydi. Görevleri sanat erbabının narhlarına bakmak, ölçü ve tartıları denetleyip suçluları cezalandırmak ve imam vasıtasıyla dini ve ahlaki vazifelerini yerine getirmeyenleri ikaz etmek olan muhtesipler tarafından çarşı pazar denetimi yapılıyor ve usulsüzlüklerin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Yine de zaman zaman hilelerin yapılmasına engel olunamamıştır. Mesela Balçık kazasının Kavarniye ve Söğütçük köylerinden İstanbul'a getirilen buğdayın gemi reisleri tarafından büyük kile ile alınıp küçük kile ile teslim edilmesinden dolayı durumun denetlenmesi buna bir örnek teşkil etmektedir. İstismara yönelik olaylarda bahsi geçen yörede standart bir ölçü belirleniyor ve mühürlenerek işlemlere devam ediliyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ndeki ölçü ve tartı birimlerindeki çok çeşitlilik geniş çaplı bir soruna yol açmamış devlet bu işin de takibini düzenlediği kanunnamelerle sancaklara havale etmiştir.³²⁷ Öte yandan Kerkük Sancağı'ndaki ölçü birimlerine ve fiyatlara bakacak olursak Kerkük'ün fethedilmesinden hemen sonraki dönemde

³²⁶ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s.117

³²⁷ Ünal Taşkın, "Osmanlı Devrinde Ortadoğu'da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.V/2, Elazığ 2008, s.63-65

burada Bağdat eyaletinde kullanılan ölçü birimi ve ürünlere ait fiyatlar kullanılmıştır. Buna göre 1 tagar 10 kile idi. Buğday, börülce ve kimyonun kilesi 24 akçe idi. Arpa, kızılca darı ve çeltiğin kilesi 12 akçe idi. Buğday, börülce ve kimyonun 1 tagarı 240 akçe idi. Arpa, kızılca darı ve çeltiğin tagarı 120 akçe idi. Pamuk'un her tagarı 300 akçe idi. Hurmanın her tagarı 240 akçe idi.

111 numaralı defterde 1 tagar 20 veznedir. Bu deftere göre Buğdayın 1 tagarı 150, arpanın 70, darının 80, pamuk kozasının 450, susamın 150, baklanın 150 akçe idi. Buğdayın veznesi 97.5, arpanın 3.5, darının 4, pamuk kozasının 22.5, susamın 7.5 ve baklanın 7.5 akçe idi.³²⁸

3.2.1. Sancaktan Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nde bugün olduğu gibi bütün devlet gelirlerini ve masraflarını tek bir merkezden idare etmeği gerektiren bir devlet bütçesi yoktu. Devlet, vergi toplama hakkını büyük ölçüde dirlik sahiplerine ve vakıflara bırakmıştı.

Böyle olmasının en büyük sebebi, vergilerin tahsil edilmesinde ve maaşların ödenmesinde karşılaşılan güçlükler olmuştur. Çünkü merkezden binlerce kilometre uzakta olan sancaklarda madeni para olarak vergi toplamak ve bunları tekrar dirlik sahiplerine ve diğer görevlilere dağıtmak ulaşım ve güvenlik açısından imkansızdı. Ayrıca mahsulden aynı olarak alınan vergiler de başlı başına bir sorundu. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, önceki Türk-İslam devletlerinde de uygulanmış olan miri arazi rejimini yeni bir düzenlemeye tabi tutarak ideal bir sistem tesis etmiştir.³²⁹

111 numaralı tahrir defterinde yer alan Kerkük ve Dakuk nahiyelerine ait kanunnamelerde geçen vergilere aşağıda yer verilmiştir.

3.2.1.1. Hane Şumar

Dakuk nahiyesinde Dakuk ve Batmanlı köyünde her haneden 8 er akçe, Tuzhurmatı köyünde hane şumar her 5 haneden 24 akçe diğer köylerinden ise 5 er akçe tahsil edilmekteydi. Kerkük nahiyesinde de her haneden 5 akçe alınmaktaydı. Zengene taifesinden evli olanlardan 15 er akçe hane şumar alınmaktaydı.³³⁰

3.2.1.2. İспенçe

³²⁸ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.15

³²⁹ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s.117

³³⁰ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.15-16

İспенçe resmi “kapu resmi” diye de zikredilmektedir. Gayri müslim reayadan alınan bir vergidir.³³¹ İспенçe, buluğa ermiş her gayri müslim, Hıristiyan veya Yahudi herkesten alınmaktaydı. XV. asrın ikinci yarısında bazı bölgelerde, Arnavut ve Teselya’da yalnız evli erkekler bu vergiye tabi tutulmuşsa da bu durum istisnai bir hal olarak kaydolunmuştur.

İспенçe, örfi bir baş vergisidir. Bazı yerlerde “cizye”den³³² başka ayrıca ispençe adı altında gayri müslimlerden ikinci bir baş vergisinin alınması şeriata aykırı görülüp kaldırılmıştır. Bir kısım Osmanlı hukukçuları İспенçeyi çift resmine³³³ kıyas ederek şerileştirmişlerdir. Gerçekten de bazı durumlarda İспенçe, çift resmi gibi toprağa bağlı bir vergi muamelesi görmüştür. Mesela Hıristiyanlara ait toprağı tasarruf eden Müslüman bir reaya, İспенçe vergisine tabi olmaktadır.

Bazıları da İспенçeyi tam manasıyla şahsi bir vergi olan “bennak resmi”nin³³⁴ mukabili saymışlardır. Çünkü Hıristiyan bir kişi Müslüman olduğu zaman ispençe yerine bennak resmi ödemekteydi.

İспенçe vergisine tabi olan sadece yerleşik köylü değildi. Şehir ve kasaba halkı da bu vergiyi vermek ile mükellef idi.

Kocası olmayan gayri müslim “bive” adı altında deftere kaydolunur ve 6 akçe ispençe ödemekteydi. Bive resmini çiftlik tasarruf etmeyen dullar vermekteydi. Biveler, mufassal defterlerde ölen kocalarının ismiyle kaydedilmişlerdir.³³⁵

Kerkük Sancağı’nda yaşayan gayri müslimlerden 25 er akçe ispençe vergisi tahsil edilmekteydi.³³⁶

³³¹ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.V, sayı:1, TTK, Ankara 1947, s.507

³³²Cizye, buluğa ermiş gayri müslim erkekte alınır ve şahıs başına konulmuş bir vergidir. Osmanlı kanunnamelerine göre bir gayri müslim reayadan vergi alınabilmesi için evinden, bağından ve evin içerisindeki eşyasından başka koyun, keçi, hububat gibi mahsullerinden 300 akçe tutarında mala sahip olması gerekirdi. 300 akçeye gücü yetmeyenlerden hiçbir şey alınmazdı. Daha sonra cizye tahsil edilecekler üçe ayrılmıştır: zengin, orta halli ve fakir. Durumlarına göre cizye tahsil edilmiştir.(daha fazla bilgi için bkz. Neşet Çağatay, a.g.m., s.493-495)

³³³Çift resmi, bir çift toprak sahibi köylü ailelerinin ödedikleri bir hane resmidir. “Kulluk akçası” veya “raiyyet resmi” olarak da zikredilen bu vergi köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibaret sayılmıştır. Osmanlı çift resmi bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsi bir vergi veya hane vergisi olarak görünmektedir. Tam çift veya nim çift resmi toprağa bağlı bir vergi sayılmıştır. Fakat yarım çiftten aşağı toprak tasarruf eden köylü için evli olup olmadığı vergi miktarını etkileyen esas amil olmuştur. (Çift resmi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halil İnalçık, a.g.m., s.577-600)

³³⁴ Bennak resmi, kanunnamelerde “bâc-ı bennak”, “ekinli bennak” ve “caba bennak” olmak üzere birkaç şekilde geçmektedir. Genel olarak bennak, elinde tam veya nim çift arazisi bulunmayan, kar ve kisbe kadir, evli kimseye denilmektedir. Bazı kanunnamelerde ekinli veya caba bennak şeklinde ayrılmamış sadece bennak resmi şeklinde zikredilmiştir. Bazı kanunnamelerde de ayrı ayrı yazılmıştır. Ayrı yazılan yerlerde ekinli bennaktan “ekinli bennak resmi”, caba bennaktan da “caba resmi” tahsil edilmiştir. Nim çiftten az arazi tasarruf eden reaya “ekinli bennak”, hiç arazi tasarruf etmeyene de “caba bennak” denilmekteydi.(daha fazla bilgi için bkz. Neşet Çağatay, a.g.m., s.491-493)

³³⁵ Halil İnalçık, a.g.m., s.602-604

3.2.1.3. Ser-tagar

Dakuk nahiyesinde buğday, arpa ve darıdan ser-tagar adı altında divaniyyeden başka her 5 tagardan 4 akçe, pamuk ve susamdan divaniyyeden başka 5 tagardan 8 akçe alınmaktaydı. Dakuk nahiyesi Matık köyünde ser-tagar her 5 tagardan buğday ve arpadan 6 akçe, pamuk ve susamdan her tagardan 2 akçe tahsil edilmekteydi. Tuzhurmatı köyünde buğday, arpa ve darıdan her 5 tagardan 6 akçe, pamuk ve susamdan her 10 tagardan 18 akçe, Kerkük nahiyesinde ser-tagar diye her 1 tagar buğdaydan 5 akçe, 1 tagar arpadan 2.5 akçe ve her tagar pamuk ve susamdan 10 akçe alınmaktaydı.

3.2.1.4. Tamga

Taşradan gelen mallardan alınan vergi olup, 1/20 şeklinde alınmaktaydı. Kerkük kanunnamesinde yer almamıştır.

3.2.1.5. Mevaşi

Her iki nahiyede de resm-i mevaşi adı altında her inekten 5 ve her düğeden 2.5 akçe alınmaktaydı. Dişi eşekten 2.5 akçe alınır, öküzden ve tosundan vergi tahsil edilmemektedir. Dakuk nahiyesi Batmanlu köyünde her dişi eşekten 2.5 akçe, Tuzhurmatı köyünde her 5 inekten 24 akçe, koşulmayan erkek sığırın her 5 tanesinden 12 akçe, her 5 dişi eşekten 12 akçe alınmaktaydı.³³⁷

3.2.1.6. Merai

Bu vergi bazı kanunnamelerde “resm-i ganem” şeklinde de geçmektedir. Koyun ve keçiden tahsil edilen vergiye denilmiştir. Ağnam resmi, yerliden alınan, yörükten alınan, eşkincilerden alınan ve yüzdeciden alınan olmak üzere birkaç çeşit idi ve her birinden ayrı miktarlarda tahsil edilmekteydi. Yörük ile yerliden aynı miktarda alınan yerler de olmuştur. Kütahya kanunnamesi buna bir örnek teşkil etmektedir.³³⁸

Dakuk nahiyesinde her 2 koyundan 1 akçe, Dakuk nahiyesi Batmanlu köyünde her koyundan ve keçiden 0.5 akçe ve Tuzhurmatı köyünde her dişi koyun ve keçiden 0.5 akçe, Kerkük nahiyesinde de dişi koyundan 1 akçe tahsil edilmekteydi.

³³⁶ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.16

³³⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.16

³³⁸ Neşet Çağatay, a.g.m., s.485-486

Zengene taifesinden her 100 koyundan 3 koyun alınmaktaydı. Her koyun 40 akçe hesap edilerek vergi alınırdı. Daha sonra koyuna kuzusu da dahil edilerek her 100 koyundan “çoban beyi” adı altında 25 akçe tahsil edilmiştir.³³⁹

3.2.1.7. Asiyab

Su veya yel ile dönen un değirmenleriyle zeytinyağı değirmenlerinden alınan vergilerdir. “Değirmen resmi” olarak da adlandırılmıştır. Asiyab resminin alınmasında değirmenin yel değirmeni veya sel değirmeni olduğu ve yılda ne kadar müddet döndüğü hesaba katılmıştır. Bu vergi, bazı yerlerde aynı bazı yerlerde de nakdi olarak alınmıştır.³⁴⁰

Kerkük Sancağı’nın Tazehurmatı, Tercil, Leylan, Tepelu, Furkan, Bad-abad, Helmin, Dakuk, Kilisa, Kuştan, İftihar, Tuzhurmatı, Bassas, Lasun, Çubgan, Cucurd-ı Büzürk, Metfak, Süslü ve Keritan, Keritan, Şuhud Komu, Banık, Kazan Otağı, Melik Kendi, Abdal, Kalender ve Kapıcıkay köylerinde değirmen bulunmaktaydı. Buralardaki değirmenler, normal un değirmenlerinin yanı sıra bölgede yetişen susamdan tahin elde etmek için de kullanılan değirmenlerdi. Bunlara “tennure değirmenleri” denilmekteydi. Tennure tandır anlamında kullanılmıştır. Tahin yapmak için susam bir süre suda bekletilip fırında kavrulduktan sonra değirmenlerde dövülerek tahin elde edilmiştir.

Dakuk nahiyesinde değirmenlerden 20 akçe, Tuzhurmatı köyünde her değirmenden yılda 20 akçe, Kerkük nahiyesindeki değirmenlerden yılda 40 akçe tahsil edilmekteydi.³⁴¹

3.2.1.8. Bağ

Üzüm bağlarından alınan bir resim olan bağ resmi, Kerkük nahiyesinde mahsulden öşür³⁴² yani 1/10, Dakuk nahiyesinde de 1/8 şeklinde tahsil edilmekteydi.³⁴³

3.2.1.9. Meyve ve Hurma

Osmanlı Devleti’nde bağçe hasılının öşrü “bağçe resmi” adı altında tahsil edilmiştir. Bu bağçede meyve varsa meyve öşrü adı altında da meyvesinin öşrü alınmaktaydı. Bağçe resminin alınmasında bazı yerlerde kasabalı ve köylü farklı muameleler görmüştür. Mesela

³³⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.16

³⁴⁰ Neşet Çağatay, a.g.m., s.503

³⁴¹ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.16

³⁴² Öşür kelimesi onda bir anlamında kullanılmıştır. Devlete ait topraklarda ziraat eden reayadan elde ettikleri mahsulden öşür alınmaktaydı. Öşür onda bir demek olmasına rağmen pek nadir durumlarda mahsulden 1/10 alınmıştır. Çoğunlukla 1/8, 1/5 şeklinde alınmış, bazı durumlarda mahsulün yarısı alınmıştır. Öşür, aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde tahsil edilmekteydi. Arpa, buğday gibi uzun süre durabilen hububattan genellikle aynı olarak alınması kanun olmuştur.(Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s.119)

³⁴³ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.16

Tırhala'da kavun ve karpuz tarlalarından köylüden dönümünden 4 er akçe, sebze tarlalarının hasılından öşür alındığı halde, kasabalıdan alınmadığı görülmektedir. Bu durum genelde şehir ve kasabalardaki bağçelerin küçük olmasından ancak kendi ihtiyaçları için kullanılabileceğinden kaynaklanmıştır.³⁴⁴

Dakuk ve Kerkük nahiyelerinde yetişen meyve ve hurmanın hasılından da öşür(1/10) alınmaktaydı.³⁴⁵

3.2.1.10. Mahsul

Zahireden alınan bu vergi “galle” olarak da adlandırılmıştır. Kerkük nahiyesinde kışlık ve yazlık mahsulattan arpa, buğday, pamuk kozası, susam ve sair ürünlerden 1/7 alınmaktaydı. Dakuk nahiyesi Batmanlı köyünde kışlık ve yazlık ürünlerden 1/6, Tuzhurmata köyünde kışlık mahsulden bir divanlık alınır ve alınan divanlığın öşrü de alınmaktaydı.

3.2.1.11. Piyaz

Soğandan alınan vergidir. Soğanın her levhinden(uzunluğu 8, eni 4 arşın) 1 akçe alınmaktaydı. Kerkük nahiyesinde ekilse de ekilmese de Kerkük, Tercil, Tis'in ve Leylandan 60 ar akçe diğer köylerden de 40 ar akçe bu ad altında vergi tahsil edilmekteydi. Sarımsaktan tahsil edilen vergi de bu şekilde idi.

3.2.1.12. Muhaddarat

Yeşillik demektir. Sebzeden mahsul-u muhaddarat adı altında Dakuk nahiyesinde 5.5 tan 1 şeklinde alınmaktaydı. Turp, şalgam ve sair hasıllardan 5 akçeden 0.5 akçe şeklinde tahsil edilmekteydi. Dakuk kanunnamesinde geçen bu vergi çeşidine Kerkük kanunnamesinde yer verilmemiştir.³⁴⁶

3.2.1.13. Derzi

Kerkük nahiyesinde her neferden resm-i hayyat olarak 5 akçe alınmaktaydı. Hayyat, dikiş diken sanatkar, terzi anlamındadır. Resm-i hayyatı terzilerden alınan vergi şeklinde zikredebiliriz. Böyle bir vergi çeşidi Dakuk kanunnamesinde yer almamaktadır.

3.2.1.14. Cüllah

³⁴⁴ Neşet Çağatay, a.g.m., s.489

³⁴⁵ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.16

³⁴⁶ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.16

Dakuk nahiyesinde her cüllah cumesinden(çul tezgahı) resm-i cume(tezgah) diye her tezgahtan 6 akçe, Dakuk nahiyesi, Batmanlu ve Tuzhurmatı köyünde 5 akçe, Kerkük nahiyesinde 5 akçe alınmaktaydı.³⁴⁷

3.2.1.15. Daruga³⁴⁸

Dakuk nahiyesi kanunnamesinde geçmemektedir. Kerkük nahiyesinde Kerkük, Tercil ve Tis'in köylerinden 3 er tagar buğday, 6 şar tagar arpa ve nakit 40 akçe tahsil edilmekteydi. Diğer köylerden 2 tagar buğday, 4 tagar arpa ve 40 ar akçe alınmaktaydı.

3.2.1.16. Malikane

Malikane vergisi, mülk olan arazilerden toprak ve su karşılığında alınan vergidir. Bazı malikanelerin bütün gelirleri hass-ı humayuna kaydolunmuştur. Bazısının geliri müşterek bazısının da tamamen şahıslar tarafından tasarruf edilmiştir. Kerkük ve Dakuk nahiyeleri kanunnamelerine göre Kerkük Sancağı'ndaki malikaneler tımara verilmeyip hass-ı humayun olarak kaydolunmuştur.

Kerkük nahiyesinde 1/25 ve 1/20, Dakuk nahiyesinde de 1/30, 1/40 ve 3/100 şeklinde malikane vergisi tahsil edilmekteydi.

3.2.1.18. Sad Çehar

Kerkük nahiyesinde bağlardan başka bütün hububattan sad çehar(%4) diye her 100 tagardan 4 tagar alınmaktaydı. Dakuk nahiyesi kanunnamesinde bu vergiye yer verilmemiştir. Tuzhurmatı köyündeki hasıllardan sad yek(%1) şeklinde alınmaktaydı.³⁴⁹

3.2.1.19. Otlak Resmi

Kanunnamelerde “yaylak resmi”, “yatak resmi” olarak da geçmektedir. Sürülerini başka tımar sahibinin tımarında otlatan veya devlete ait yaylaklarda yaylatan sürü sahipleri,

³⁴⁷ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.16

³⁴⁸ Buradaki daruga isminin Moğol idari geleneğinde önemli ve yaygın bir memuriyet olan darugalık müessesesinden gelmiş olduğunu söylemek mümkündür. Moğol İmparatorluğunda fethedilen bölgelere tayin edilen, sivil ve askeri işler ile ilgilenmekle yükümlü darugaların başlıca görevleri genel sayımın organizesi, mahalli orduların askerlerinin toplanması, posta istasyonlarının kurulması, vergilerin toplanması ve bu vergilerin merkeze ulaştırılması idi. Ancak bu kanunnameye zikredilen darugayı daha çok vergileri toplamakla yükümlü kimse şeklinde düşünmek gerekir. Darugalık hakkında daha fazla bilgi için bkz. Beatris Forbes Manz, “Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi”(Çev. Hayrünisa Alan), *MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:3, İstanbul 2000, s.99-113

³⁴⁹ 111 Numaralı Kerkük Livası... s.17

göçebe kabilelerden ve Yörüklerden yılda bir defa olmak üzere bazı yerlerde sürü başına bazı yerlerde koyun başına alınan vergidir.

Otlak resmi, bazı yerlerde 300 koyun bir sürü kabul edilip, bir sürüden 1 koyun, bazılarında da sürü ala, evsat ve edna yani iyi, orta ve kötü şeklinde ayrılıp ona göre hesaplanarak alınmaktaydı.³⁵⁰ Kerkük Sancağı'nda 300 koyundan yani bir sürüden 1 koyun alınmaktaydı.³⁵¹

3.2.1.20. Çoban Beyi

Bu verginin diğer adı “resm-i ağıl”dır. Koyun ve keçi sahibi olanlar resm-i ganemden başka ayrıca ağıl hakkı vermektedirler.³⁵² Kerkük Sancağı'nda bu vergi sadece Zengene taifesinden tahsil edilmiştir. Koyun ile birlikte kuzusu da hesaba katılarak her 100 koyun ve kuzudan 25 akçe çoban beyi adı altında vergi alınmıştır.

3.2.1.21. Behayim

Koyun kuzusu, erkek ve dişisinden alınan vergidir.

3.2.1.22. Tuz

Dakuk nahiyesi, Tuzhurmatı köyündeki tuzladan 329 akçe ve tuzdan 4.000 akçe, Kerkük nahiyesindeki tuzladan da 5.999 akçe vergi tahsil edilmekteydi.

3.2.1.23. Karih

Suyun dağıtımıyla ilgilenen görevli için alınan vergi idi. Dakuk nahiyesindeki her yerleşim biriminden yılda 100 akçe alınmaktaydı.

3.2.1.24. Hayyak

Dokumacı demektir. Dokumacıların tezgahları için açtıkları çukur başına alınan bir vergidir. Her çukur için 6 akçe alınmaktaydı.

3.2.1.25. Mahsul-i Şatt

³⁵⁰ Neşet Çağatay, a.g.m., s.509-510

³⁵¹ *111 Numaralı Kerkük Livası...*, s.17

³⁵² Neşet Çağatay, a.g.m., s.484

Şatt akarsu kenarı anlamındadır. Nehir kenarlarının ekilip biçilmesinden sonra ortaya çıkan mahsulden alınan vergidir. Sancaktaki nehir kenarlarından elde edilen mahsulattan 68.470 akçelik bir gelir elde edilmiştir.³⁵³

TABLO-1 KERKÜK SANCAĞI'NDAKİ YERLEŞİM BİRİMLERİNDEN ALINAN VERGİ MİKTARI

Sıra	Yer Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
1	Kerkük (kasaba)	Kerkük	89.157
2	Çerbeklü	Kerkük	18.245
3	Merağa	Kerkük	49.204
4	Ramazaniye	Kerkük	19.577
5	Beşir	Kerkük	43.620
6	Cemaliye	Kerkük	18.520
7	Yengice	Kerkük	8.905
8	Tazehurmatı	Kerkük	72.575
9	Şemsiye	Kerkük	31.380
10	Tis'in	Kerkük	71.989
11	Üç Kubbe	Kerkük	8.949
12	Bılava	Kerkük	21.938
13	Hacı Yunus	Kerkük	11.913
14	Tercil	Kerkük	104.090
15	Karalar	Kerkük	9.100
16	Leylan	Kerkük	114.520
17	Yahya Abad	Kerkük	35.015
18	Tepelu	Kerkük	50.987
19	Furkan	Kerkük	21.751
20	Bad-abad	Kerkük	31.196
21	Yarımca	Kerkük	10.123
22	Gögdan	Kerkük	47.830
23	Telkeşkan	Kerkük	37.310
24	Duhala	Kerkük	8.181
25	Kara Hasan Yaylağı	Kerkük	28.535
26	Neft-ab-ı Barik	Kerkük	23.100
27	Helmin	Kerkük	63.660
28	Korya	Kerkük	25.253
29	Kuşçu	Kerkük	10.000
30	Dakuk	Dakuk	114.256
31	Matık	Dakuk	16.909
32	Batmanlu	Dakuk	101.221
33	Kilisa	Dakuk	11.215
34	İkiztepe	Dakuk	8.748
35	Kuştan	Dakuk	71.103
36	İftihar	Dakuk	41.755
37	Şeyh Kendi	Dakuk	25.322

³⁵³ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.17

Sıra	Yer Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
38	Lasun	Dakuk	41.250
39	Arap -kendi-i Ulya	Dakuk	21.840
40	Arap- kendi-i Süfla	Dakuk	25.919
41	Ali Sarayı	Dakuk	31.180
42	Cedide-i Babilan	Dakuk	19.910
43	Tuzhurmatı	Dakuk	119.745
44	Babilan	Dakuk	28.389
45	Bassas	Dakuk	48.240
46	Çubgan	Dakuk	20.356
47	Cedide	Dakuk	13.227
48	Ağçalar	Nilkaz	3.530
49	Cucurd-ı Büzürk	Nilkaz	6.624
50	Metfak	Nilkaz	8.648
51	Süslü ve Keritan	Nilkaz	937
52	Keritan	Nilkaz	867
53	Mahmu Nuri	Nilkaz	5.625
54	Göktepe	Nilkaz	10.000
55	Cucurd-ı Küçük	Nilkaz	5.272
56	Tirkalan	Nilkaz	2.719
57	Şuhud Komu	Nilkaz	15.796
58	Banık	Nilkaz	8.317
59	Güllüce	Nilkaz	6.752
60	Kazan Otağı	Nilkaz	2.412
61	Kadı Kendi	Nilkaz	7.822
62	Gürciler	Nilkaz	1.420
63	Melik Kendi	Nilkaz	7.120
64	Karın Dekvi	Nilkaz	1.585
65	Kelle Başı	Nilkaz	1.448
66	Abdal	Nilkaz	6.255
67	Kalender	Nilkaz	4.307
68	Ömer Komu	Nilkaz	4.207
69	Suri Taş	Nilkaz	937
70	Kicniyye	Nilkaz	1.695
72	Kapçıkay	Nilkaz	4.735
73	Evcüş(vakıf)		95.625
74	Ba'ura(vakıf)	Dakuk	10.243
Toplam			2.069.106

TABLO-2 KERKÜK SANCAĞI'NDAKİ MEZRALAR VE ALINAN VERGİ MİKTARI³⁵⁴

Sıra	Mezra Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
1	Kızıl-yar	Dakuk	1.160
2	Çegirge-ziyareti	Dakuk	17.997
3	Kara-burun	Dakuk	
4	Güne-yüz	Dakuk	

³⁵⁴ 111 Numaralı Kerkük Livası..., s.20-24

Sıra	Mezra Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
5	Ağca-meşhed	Dakuk	Hasılı yukardakilerle birlikte
6	Saru-çam	Dakuk	2.137
7	Saru-kamış	Dakuk	7.501
8	Mukbil-depe	Dakuk	1.645
9	Ziminti	Dakuk	413
10	Şa'ura-deresi	Dakuk	171
11	Bayat-deresi	Dakuk	6.899
12	Molu-tuvay	Dakuk	
13	Asfara-havzı	Dakuk	
14	Şüreybe-havzı	Dakuk	
15	Yar-veli	Dakuk	Hali
16	Kara-arbat	Dakuk	Hali
17	yoldak	Dakuk	Hali
18	Abdullah-bulağı	Dakuk	4.088
19	Şeyh Hacı-bulağı	Dakuk	
20	Harare-bulağı	Dakuk	
21	Gelin-eyvanı	Dakuk	8.087
22	Ağca-meşhed	Dakuk	
23	Ramazan	Dakuk	
24	Abbare-i Canibeyn	Dakuk	7.749
25	Matara	Dakuk	Hali
26	Kalkanlu	Dakuk	2.800
27	Peteki	Dakuk	11.558
28	Mergeçur	Dakuk	
29	Kacı-kaya	Dakuk	
30	Kazıklu-bulağı	Dakuk	
31	Mansur	Dakuk	
32	Başlamış-bulağı	Dakuk	
33	Çitli	Dakuk	836
34	Potlu-bulak	Dakuk	
35	Arpa-depe	Dakuk	
36	Gökçe-bulak	Dakuk	6.907
37	Tatlu-bulak	Dakuk	3.687
38	Abdullah	Dakuk	
39	Esen-hatun	Dakuk	2500
40	Tacir-bulağı	Dakuk	677
41	Sultan-Ali-bulağı	Dakuk	
42	Saruca-çam	Dakuk	
43	Gürlece	Dakuk	
44	Satı-künbedi	Dakuk	1.332
45	Dulubıyan	Dakuk	6.764
46	Başmak	Dakuk	-
47	Payin-i Kuru çay	Dakuk	1.350
48	Şeyh-everdi	Dakuk	11.652
49	Gök-depe	Dakuk	
50	Kara-bulak	Dakuk	
51	Havi	Dakuk	579

Sıra	Mezra Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
52	Sahibe-depe	Dakuk	842
53	Şah-Veli –bulağı	Dakuk	1.188
54	Çay-yolumu	Dakuk	534
55	Sekre	Dakuk	1.243
56	Sovuk-göl	Kerkük	8.099
57	Çulha-bulağı	Kerkük	
58	Ahta-hane	Kerkük	
59	Abbas-gölü	Kerkük	8.004
60	Ali-karaca	Kerkük	
61	Şurceh-kulu	Kerkük	Hasılı yukarıdakilere dahil
62	Melha	Kerkük	1.500
63	Gökçe-çal	Kerkük	7.749
64	Kızılca-bulak	Kerkük	
65	Gök-depe	Kerkük	20.000
66	Küncidlü	Kerkük	8.489
67	Papulan	Kerkük	Hasılı Helmin köyü içinde
68	Çürük-arbat	Kerkük	5.220
69	İki-ağaç	Kerkük	
70	Kiyeki-bellut	Kerkük	
71	Kara-çam	Kerkük	100
72	Karaca	Kerkük	500
73	Mezid-abad	Kerkük	1000
74	Sergerden-abad	Kerkük	Hali
75	Ali-Şeyh	Kerkük	10.805
76	Selükan	Kerkük	4.398
77	Hatun-abad	Kerkük	8.096
78	İne-bulağı	Kerkük	6.600
79	İsfahan-köşkü	Kerkük	6.016
80	Hülü-kazılı	Kerkük	7.749
81	Kuru-çay	Kerkük	
82	Tomar-kamış	Kerkük	7.738
83	Neft-kotan	Kerkük	6.666
84	Yusun	Kerkük	3.774
85	Heft-çeşme	Kerkük	717
86	Karga-çay	Kerkük	4.048
87	Tokmaklu	Kerkük	688
88	Keşe	Kerkük	Hali
89	Kızıl-yar	Kerkük	Hali
90	Bay-Hasan	Kerkük	Hali
91	Koyulgatı	Kerkük	-
92	Gökçe-çal-yeri	Kerkük	-
93	Seyis-hanecuk	Kerkük	1.000
94	Demce-gökçe	Kerkük	
95	İdris	Kerkük	
96	Kolos	Kerkük	
97	Baculan-depe	Kerkük	
98	Gebr-gedüği	Kerkük	

Sıra	Mezra Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
99	Dar-ı hurma	Kerkük	Zengene taifesi ziraat ederdi
100	Köm	Kerkük	
101	Güre-Davud	Kerkük	
102	Mir-İlyas	Kerkük	
103	Tul-deraz	Kerkük	
104	Bağçe	Kerkük	
105	Gerdunan	Kerkük	
106	Osman-deresi	Kerkük	
107	Daluk-deresi	Kerkük	
108	Kanber-Ali-deresi	Kerkük	
109	Deniz-remkan	Kerkük	
110	Sire-dul	Kerkük	
111	Çekirge-ağacı	Kerkük	
112	Murteza-Beyt	Kerkük	
113	Summak-deresi	Kerkük	
114	Dere-sur	Kerkük	
115	Uriş	Kerkük	
116	İsmail-Lala	Kerkük	
117	Bali-Kethuda	Kerkük	
118	Daru	Kerkük	
119	Çam-ı Üveys Ağa	Kerkük	
120	Arpa-depe	Kerkük	
121	Bayezid	Kerkük	
122	Abdal-Şahkulu	Kerkük	
123	Jale	Kerkük	
124	Kara-Irak	Kerkük	
125	Kereva	Kerkük	
126	Yavulnu-argı	Kerkük	
127	Kızılca-Kışlak	Nilkaz	Hasılı Ağçalar köyü içinde
128	Hatban	Nilkaz	
129	Yülüki	Nilkaz	
130	Toprak	Nilkaz	
131	Ulu-Kışlak	Nilkaz	
132	Kadı-kendi	Nilkaz	6.000
133	Çubuklu	Nilkaz	5.999
134	Bekir-kend	Nilkaz	
135	Kızıl-dere	Nilkaz	
136	Eşek meydanı	Nilkaz	5.999
137	Kahriz	Nilkaz	
138	Küçük-Çınar	Nilkaz	
139	Ras-peh	Nilkaz	-
140	Divan	Nilkaz	
141	Hacı-Kara	Nilkaz	6.000
142	Kara-Bulak	Nilkaz	5.999
143	Hocalar	Nilkaz	
144	Çınar-telü	Nilkaz	
145	Tülek-harabesi	Nilkaz	

Sıra	Mezra Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
146	Bügüt	Nilkaz	Hasılı Göktepe köyü içinde
147	Boğamış	Nilkaz	
148	Kesük-çınar	Nilkaz	5.999
149	Gelin-ağacı	Nilkaz	
150	Everdi	Nilkaz	
151	Bayat-çamı	Nilkaz	800
152	Bostangah	Nilkaz	800
153	Kızıl-Dere-çayı	Nilkaz	800
154	Kehrizcük	Nilkaz	-
155	İmizce	Nilkaz	-
156	Cangı-ağacı	Nilkaz	-
157	Satı-bağı	Nilkaz	-
158	Türkman-bağı	Nilkaz	-
159	Kara-incir	Nilkaz	-
160	Deve-boynu	Nilkaz	-
161	Narluca	Nilkaz	-
162	Mansur-bulağı	Nilkaz	-
163	Nasır-masır	Nilkaz	-
164	Kuş-dere	Nilkaz	-
165	Keverge-dere	Nilkaz	-
166	Yarımca	Nilkaz	-
167	Taş-bulak	Nilkaz	-
168	Ağ-bulak	Nilkaz	-
169	Çınare	Nilkaz	-
170	Dinar	Nilkaz	-
171	Mürüvvet	Nilkaz	-
172	Gök	Nilkaz	-
173	İkizce	Nilkaz	-
174	Çerm-gav	Nilkaz	-
175	Asker	Nilkaz	-
176	Ağ-bulak	Nilkaz	-
177	Dere-ağluca	Dakuk	2.000(vakıf)
178	Kumluca	Dakuk	
179	Ali-abad	Kerkük	1.870(vakıf)
180	Salbartu	Kerkük	
181	Narluca	Kerkük	1.350(vakıf)
182	ikiz-depe	Kerkük	-
183	Geyik	Kerkük	-
184	Halife-Baba-Mezid	Kerkük	-
185	Küseği- göran	Kerkük	-
186	Nehr-i Cedid	kerkük	-
187	Baba Zünnun	Kerkük	-
188	Haçtimal	Kerkük	-
189	Çay	Dakuk	-
190	Çay	Kerkük	-
191	Keke-argı	Kerkük	-
192	Nure	Kerkük	-

Sıra	Mezra Adı	Nahiye Adı	Vergi Tutarı(akçe)
193	Abbare-deresi	Dakuk	-
194	Tatlu-bulak	Dakuk	-
195	Bayatlık	Kerkük	-
Toplam			284.868

TABLO-3 KERKÜK SANCAĞI'NDAKİ CEMAATLERDEN ALINAN VERGİ MİKTARI

Sıra	Cemaat Adı	Vergi Tutarı(akçe)
1	Lik Taifesi	1.550
2	Sulduz Taifesi	7.855
3	Döğer Taifesi	7.875
4	Karaca Bayat Taifesi	4.550
5	Gilevan Taifesi	3.810
6	Siyah Mansur Taifesi	-
7	Zengene Taifesi	106.875
8	Nilkaz Taifesi	157.376
Toplam		289.891

TABLO-4 SANCAKTAKİ VAKIFLARIN GELİRLERİ

Sıra	Vakıf Adı	Gelir Miktarı(akçe)
1	Mekke-i Şerife	95.625
2	Hazreti Hızır Nebi Makamı	500
3	Şeyh Kavas Zaviyesi	978
4	Şeyh Hacı Zaviyesi	784
5	İmam Muhammed Seydi Battah Zaviyesi	3.374
6	Salbartu Zaviyesi	2.820
7	İmam Zeynelabidin Mezarı	10.243
8	Şeyh Mekki Zaviyesi	1.800
9	Nure Zaviyesi	15.702
10	Baba Zünnun Zaviyesi	21.847
11	Şeyh Macid-i Kürevi Asitanesi	1.835
12	Han Ahmed ve İmam Kasım Zaviyeleri	-
Toplam		155.508

SONUÇ

M.Ö.VII. asırda Asur kralı tarafından Medyalılara karşı koymak için bir kale olarak inşa edilen Kerkük, Osmanlı hakimiyeti altına girinceye kadar Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler başta olmak üzere birçok devletin idaresine girdi. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferi sonucunda Osmanlı Devletinin eline geçti. Ancak Osmanlı-Safevi arasında sık sık el değiştiren Kerkük'ün tam olarak Osmanlı idaresine girmesi Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki Irakeyn seferinden sonra mümkün olabildi. Kanuni'nin bu sefer esnasında uğradığı güzergahlardan biri de Kerkük oldu.

Osmanlı Devleti Kerkük'ü ele geçirdikten sonra diğer yerlerde olduğu gibi burayı da Osmanlı idari yapısına göre düzenledi. XVI. asrın başlarında bir sancak olarak Bağdat Eyaleti'ne bağlayan Kerkük'ü tahrir ettirerek has, zeamet ve tımarlarını tespit etti. Aynı zamanda tertip ettiği kanunnamelerle sancağın ekonomik yapısını yeniden düzenledi. Safevilerden gelecek tehlikelere karşı sınır olması bakımından Kerkük Kalesi'ni yeniden inşa etti. Böylece Kerkük sadece Osmanlı topraklarına katılmakla kalmayıp, sosyal, idari, ekonomik ve mimari yapısıyla da Osmanlı Devletinin anlayışını yansıtan diğer bir tabirle Osmanlılaşan bir yer haline geldi.

EKLER

Dakuk ve Kerkük Kanunnameleri³⁵⁵

Kānun-nâme-i Nefs-i Dakuk ve Nahiye-i Dakuk

Ber- mucceb-i sicill-i kâdı ve be tasdîk-i a'yân-ı vilâyet, 'an zaman-ı Hasan Padişah ilâ yevminâ hâzâ ber mûceb-i defter-i atîk.

Nefs-i Dakuk'da ve Dakuk'a tabi olan karyelerde vâki' olan değirmenlerden yiğirmi akça ve nefsi-i Dakuk'dan ve Dakuk'a tabi olan karyelerden kârih olanlar her senede yüz akça ve nefsi-i Dakuk'dan ve yüz akça kurâdan alurlarmış; giru bunun üzerine mukarrer kılındı.

Ve piyâz levhinden ki, uzununu sekiz arşun ve eni dört arşun ola bir akça alınur.

Ve "resm-i merâ-i" deyu her iki koyundan bir akça alınur ve "resm-i mevâşi" deyu her inekden beş akça alınur ve her düğeden iki buçuk akça alınur ve dişi eşekden iki buçuk akça alınur.

Ve buğdaydan ve arpadan ve zürretten "ser-tagar" deyu divaniyyeden gayri her beş tagardan dört akça alınur ve cevzekadan ve simsimden divaniyyeden gayri beş tagardan sekiz akça alınur ve bağlardan oşır alınur.

Ve tamga her nesne ki, taşradan gelen meta'dan ve gayriden yiğirmiden bir alınur ve muhaddarâttan beş buçukdan bir alınur ve turpdan ve şalgamdan ve sâyirinden akçadan buçuk akça alınur.

Ve nefsi-i Dakuk'dan hâne-şumâr her haneden sekiz akça alınur ve tevâbi'inden her haneden beş akça alınur.

Ve nefsi-i Dakuk'da ve kurâda her cüllâhdan "resm-i cûme" deyu cûmeden altı akça alınur.

Ve her karyenin malikânesi karye-be karye deftere kaydolanmışdır. Zira ki, her karyenin bir adeti olmağın her karyede kıymeti gösterildi. Mezkûr nahiyede olan kefereye ve Yahudilere yiğirmi beşer akça işpençe vaz' olundu ve nahiye-i mezbûrede vaki' olan savk mâlikaneleri sipahiye tımara virilmedi. Hassa-i humayun kayd olundu. Be-düstûr-ı sâbık ve defter-i köhne.

³⁵⁵ Bu kanunnameler tıpkıbasımıyla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanan 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri'nden alınmıştır.

Kānun-ı Nahiye-i Kerkük

Hâne-şumâr her haneden beş akça cüllâhdan her cûmeden beş akça ve derziden her neferden beş akça. Ve “mevâşi” deyu her inekden beş akça alınur. Her iki dügeden beş akça alınur ve koşulan öküzden ve tosundan nesne alınmaz ve her dişi eşekden iki buçuk alınur ve dişi koyundan bir akça alınur.

Ve mahsulât-ı şitevîden ve sayfiden arpa ve buğday ve cevzeka ve simsimden ve gayrıdan yediden bir alınur.

Ve “mahsul-ı piyâz” deyu kadim ül eyyâmdan Kerkük’den, Tis’in’den ve Leylan’dan ve Tercil’den eğer eksün ve eğer ekmesün her karyeden altmış akça alınur. Sâyir kurâdan kırkar akça alınurmuş; giru bunun üzerine mukarrer kılındı ve bağâtdan sekizde bir alınmak münasip olmağın mukarrer kılındı ve “ser-tagar” deyu vacib-i divandan her bir tagar buğdaydan beş akça ve bir tagar arpadan iki buçuk akça alınur ve her tagar cevzekadan ve simsimden ve gayrıdan ki, vacib-i divandır, on akça alınur ve “resm-i daruga” deyu Leylan’dan ve nefsi-i Kerkük’den ve Tercil’den ve Tis’in’den üçer tagar buğday ve dört tagar arpa ve kırkar akça alınagelmiş, giru bunun üzerine mukarrer kılındı ki, dahil-i maldır.

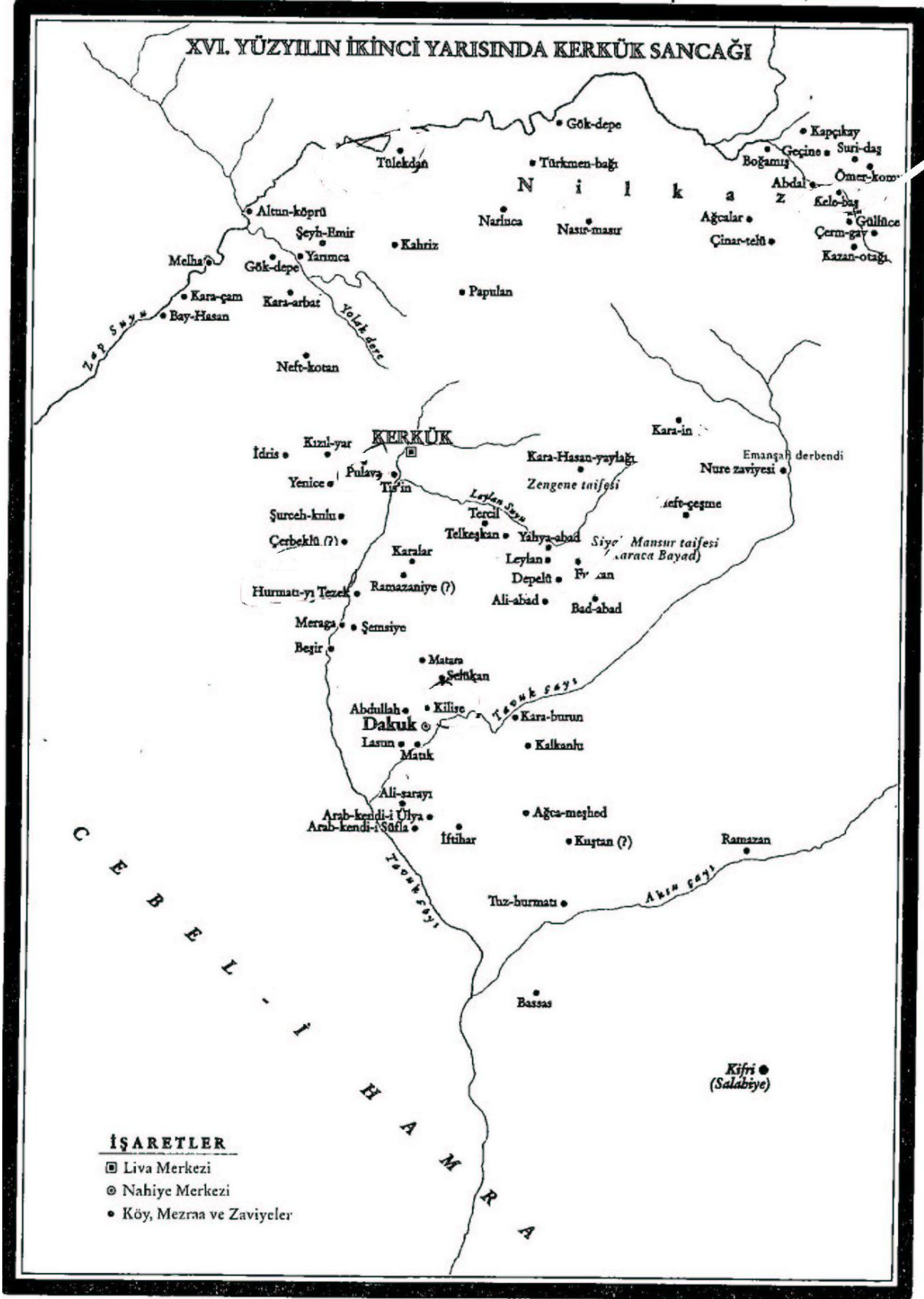
Ve bağâtdan gayrı cümle-i hububatdan ki vacib-i divandır “sad çehar” deyu her yüz tagardan dört tagar alınagelmiş giru anın üzerine mukarrer kılındı. Bu dahi dahil-i maldır. Bundan gayrı reayadan me’kûlât ve ‘alîk ve gayrı nesne alınmaya.

Ve değirmenden kırkar akça alınur.

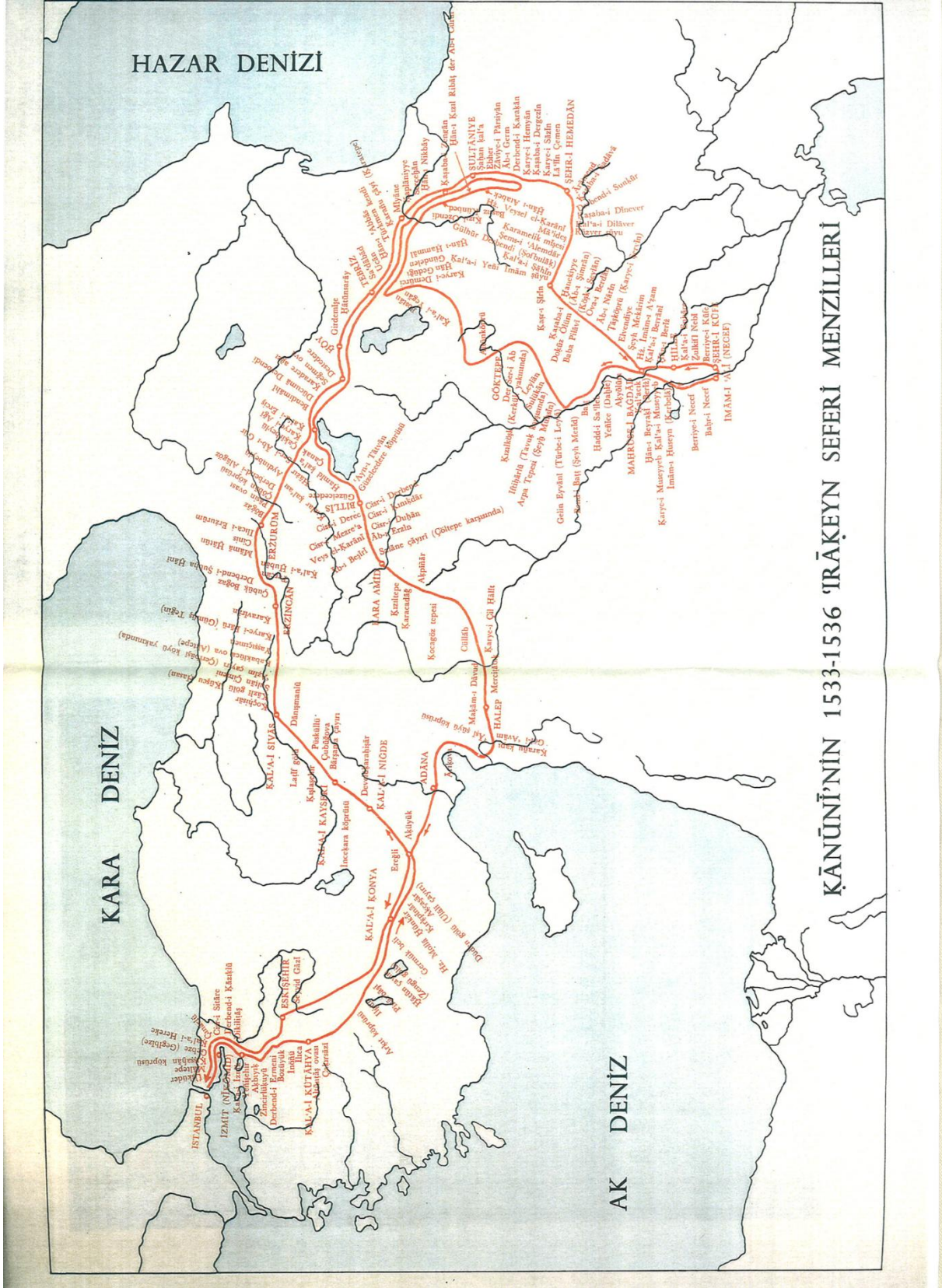
Mezkûr nahiyede vaki’ olan kefereye ve Yahudilere yiğirmi beşer akça işpençe vaz’ olundu.

Ve nahiye-i mezbûrede vaki’ olan savk mâlikaneleri sipahiye tımara virilmedi. Hass-ı humayun kayd olundu. Be-düstûr-ı kadim ve defter-i köhne.

خانه شمار هر خانه و نه بش ل و چند حده هر جوم و نه بش ل و
 و در ندين هر نوز و نه بش ل و اول سي و يوه ل كنه بش ل و نور
 هر ل يكي و كه و نه بش ل و نور و قوتكده ل و كوزمه و نوسنده ل و نور
 و هر م سې اشكده ل يكي كوق ل و نور و م سې قيونده بر ل و نور و م سې
 سويد و م سې و نه ل ر ب و فندلي و جوز ق و سمسده و غايده بيد
 بر ل نور و م سې ل يار و يوقتيغ ل لاياده كوكوده و نسينده و بيلك ندي
 و بيلده ل كوكسونه ل كوكسونه هر قيه و نه ل ندي ل و نور سې و قله
 و قول و نور من كبر و بوكله ل و ر زنه موز قلندي و باغاته سكه
 بر ل ندي بياش ل و لفي اتر قلندي و سرتعار و يول ج و يول ندي
 هر بر تعار بندليده بش ل و بو تعار ل ر ب و ل يكي كوق ل و نور
 و هر بر تعار جوز ق و نه و سمسده و غايده ل و ج و يول ندي و نه
 ل و نور و رسم و ر و غ و يول بيلك نده و نسي كوكوده و بيلده و نسينده
 ل و بو تعار بندلي و ل ندي تعار ل ر ب و ندي قول و سې قول و ل يكي
 تعار بندلي و مورت تعار ل ر ب و قول و ل ندي كبر و بوكله ل و ر زنه
 اتر قلندي كه و ل ف مالدي و باغاته غايي حله و صوبانده كه و ل ف مالدي
 سد هار و يوه ل بوز تعار و مورت تعار ل ندي كبر و ل ندي ل و ر زنه
 اتر قلندي يول و ل ف مالدي بونده غايي ر عاياده مائلان و عيني
 و غايي ندي و هر و كه بنده و قول و نور من كورنا صيد و ل ف مالدي
 كني و و يوه ل يكي ميسر ل و ل سې و ميسر ل و ل ندي و نايه و ميسر
 و ل قول ميهده موكه مالكان ل ر سې سې يه تيان و بر مدي ماقه
 مياوه قيدر و ل ندي بدستور قديم و ميسر كهنه

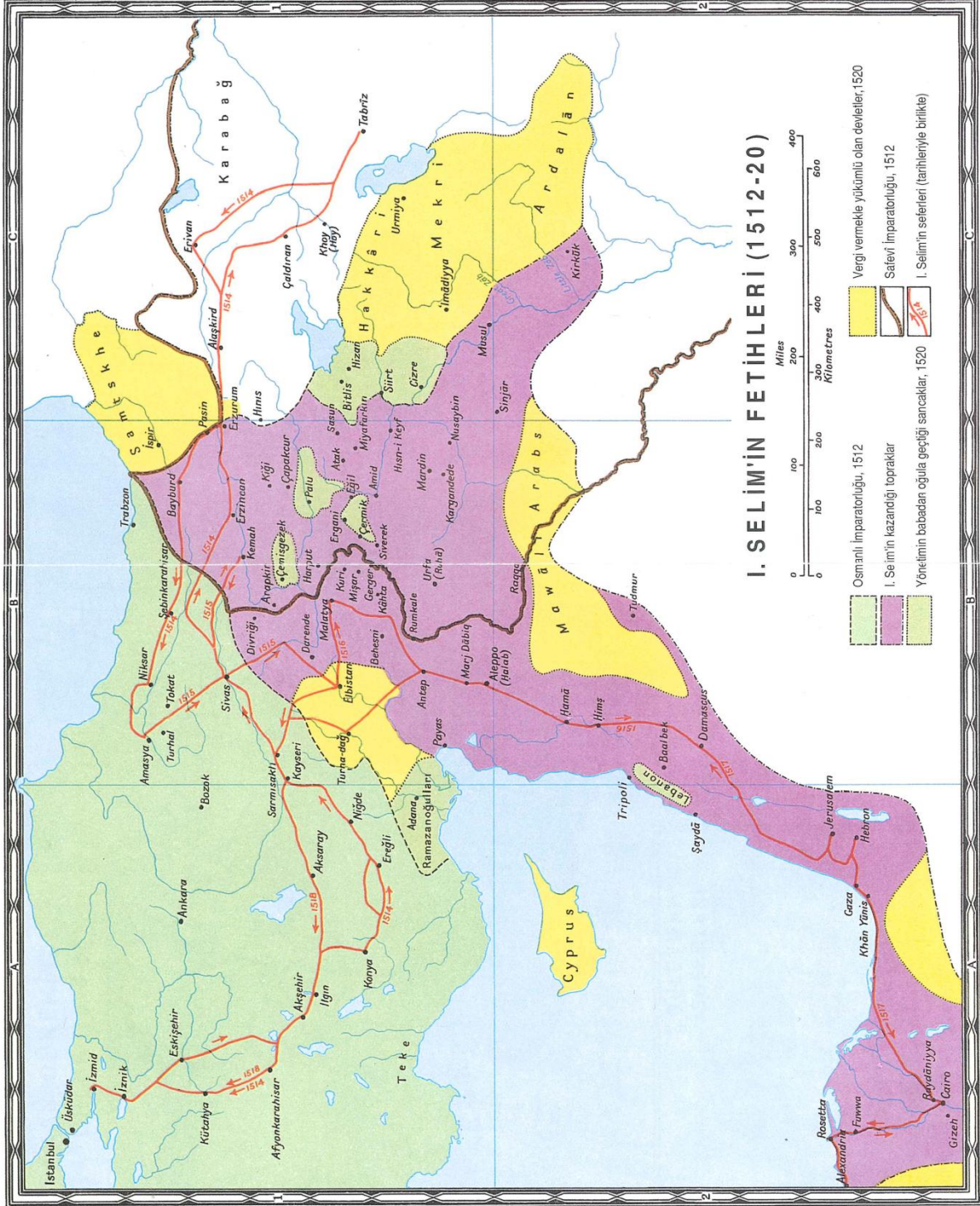

Harita: 1 XVI. yüzyılda Kerkük Sancağı Haritası
(111 Numaralı Kerkük Livası..., s.35)

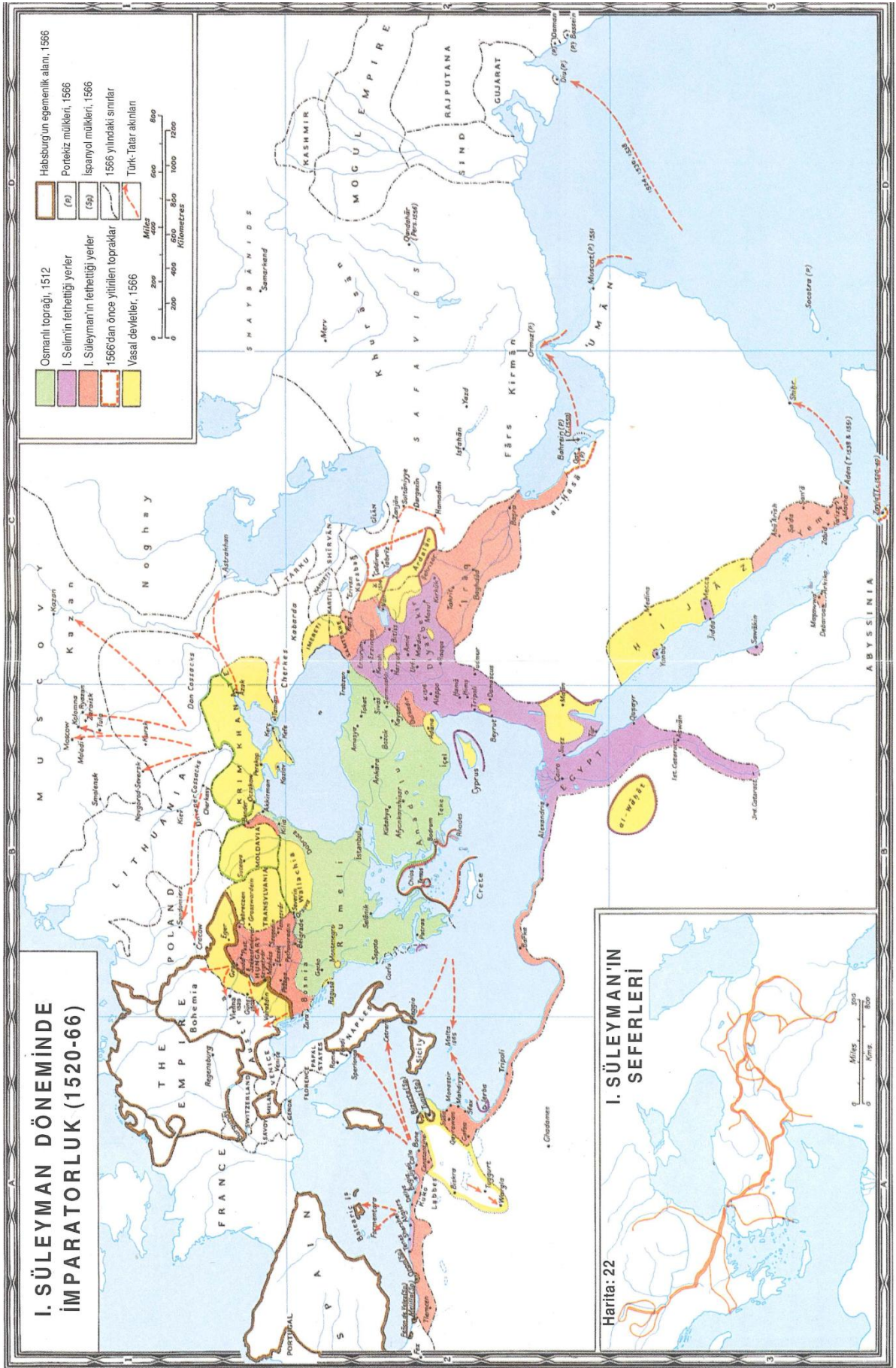

KANUNİ'NİN 1533-1536 İRAKEYN SEFERİ MENZİLLERİ

Harita 2: Kanuni'nin İrakeyn Seferi Esnasında İzlediği Yol Güzergahları (Nasühü's-Silahi(Matrakçı), a.g.e.)

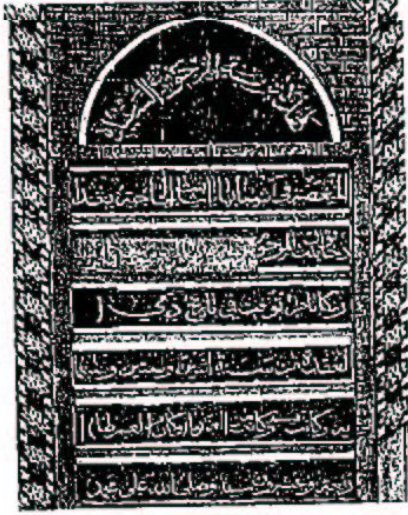
Harita 3: Yavuz Sultan Selim'in Fetihleri (Pitcher, D.E., a.g.e.)

Harita 4: Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı (Pitcher, D.E, a.g.e.)

Kerkük'ü Gösteren Minyatür
(Nasühü's-Silâhi(Matrakçı), a.g.e.)

- ١- هذه تربة المرحومة السعيدة
- ٢- المنغصة في شبابها باشا بنت الحاجية بغداد
- ٣- د خاتون بنت المرحوم السيد المسافر هند
- ٤- وبكا تامر توفيت في تاريخ ذي ا
- ٥- لقعدة من سنة اثنين وستين وسبعما
- ٦- ثة وكانت تعيسة وكان من العمر لها ا
- ٧- ربعة وعشرون سنة وصلى الله على محمد

Kitabenin okunuşu:

1. Hâzihi türbetü'l-merhûmetü's-sa'îdetü'
2. l-munağğasa fi şebâbiha Başa bintü'l-Haciye Bağda
3. d Hatun bintü'l-merhûmü's-seyyidü'l-Musâfer Hind
4. u Buka Tamir tüvüffiyet fi târîh zi'-
5. l-ka'de min senet isneyn ve sittîn ve seb'a-mi
6. e ve kanet te'îse ve kane mine'l-'ömri lehâ a-
7. rba'un ve 'işrûn sene ve salla'llahi 'alâ Muhammed

Kitabenin Türkçesi

Bu, gençliğinde muradına ermeyen rahmetli Musafer Hind ve Buka Tamir'in kızı Hacıye Bağdad Hatun'un kızı rahmetli ve mutlu Başa (Paşa)'nın türbesidir. Yedi yüz altmış iki yılının Zilkadesi'nde yorgun ve yirmi dört yaşında vefat etti. Allah'ın salâtı Muhammed'in üzerine olsun.

Kitabe 1: Kerkük Kalesi'ndeki Gök Kümbet Türbesi H.762(M. 1361)
(Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*, s.144)

- ١- سعى في تجديد قبة امام ابن الامام حضرت امام قاسم بن حضرت موسى الكاظم
 ٢- راجي رحمة ربه الاعلى حضرت كئخدای حضرت ذو الفقار پاشا يسره الله
 ٣- له الخير ما يشاء في شهر شعبان المعظم من شهور سنة ثلاثة وعشرين والـف

Kitabenin okunuşu:

1. Sa'â fi tecdîd kubbet imâm ibni'l-imâm Hazret-i İmam Kasım bin Hazret-i Musa el-Kâzım
2. râci rahmete rabbihü'l-a'lâ hazret-i kethüdâ Hazret-i Zü'l-fikâr Paşa yesserallah
3. lehü'l-hayr mâ yeşâ' fi şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam min şühür-i senet selâse ve 'iştirne ve elf

Kitabenin Türkçesi

İmam oğlu imam, yüce Allah'ın rahmetini dileyen Musa Kâzım hazretlerinin oğlu İmam Kasım'ın kubbesini yenilemek için, Kethüda Zül'İfîkâr Paşa hazretleri, bin yirmi üç yılının aylarından ulu Şâban ayında çaba gösterdi. İstedîği gibi hayır yapması için Allah işlerini kolaylaştırsın.

Kitabe 2: İmam Kasım Türbesi H. 1023(M. 1614)
 (Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*,s.145)

عزير پيغمبر صلوات الله وسلامه عليه الفاتحة

Kitabenin okunuşu:

'Uzeyr Peygamber salavâtü'l-lâhı ve selâmehü 'aleyhi el-Fâtiha.

Kitabenin Türkçesi:

Uzeyr Peygamber, Allah'ın salâtı ve selâmı üzerine olsun. Fâtiha.

Tek satırlık ikinci kitabenin orijinali:

حنين پيغمبر صلوات الله وسلامه عليه الفاتحة

Kitabenin okunuşu:

Hüneyn Peygamber salavâtü'l-lâhı ve selâmehü 'aleyhi el-fâtiha.

Kitabenin Türkçesi:

Hüneyn Peygamber, Allah'ın salâtı ve selâmı üzerine olsun. Fâtiha.

Girişin solunda duvara gömülü bir taş kitabe daha vardır. Daha geç bir dönemde konduğu anlaşılan tek satırlık bu kitabenin orijinali şöyledir:

شاهد القبر ١١٥٦ هـ

Kitabenin okunuşu:

Şâhidü'l-kabr 1156

Kitabenin Türkçesi:

Mezar şahidesi 1156 (M.1743)

Kitabe 3: Danyal Peygamber Camii ve Yatırı
(Suphi Saatçi, *Kent Dokusu...*,s.151)

BİBLİYOGRAFYA

I.Arşiv Belgeleri

TK, KKA 285

II.Basılı Eserler

Alptekin, Coşkun, “Begteginliler”, **DİA**, C.5, İstanbul 1992

Asrar, Ahmet, **Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi**, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972

el-Azzavi, Abbas, **Aşâiru’l-İrak**, C.2, Bağdat 1947

Barkan, Ömer Lütfi, “Tımar”, **İA**, C.12/I, İstanbul 1979

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919)**, Ankara 1993

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **3 Numaralı Mühimme Defteri(966-968/1558-1560)**, Özet ve Transkripsiyon, Yayın Nu:12, Ankara 1993

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **7 Numaralı Mühimme Defteri(975-976/1567-1569)**, C.I, Özet-Transkripsiyon-İndeks, Yayın Nu:37, Ankara 1998

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri(Kanuni Devri)**, Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, Yayın Nu: 64 Defteri Hakanî Dizisi: VIII, Ankara 2003

Bayat, Fazıl, “Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri”, **Türkler**, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Bayat, Fazıl, “Vesikatu Osmaniye Tekşifu an-Hakikatin Meçhuletin Kal’at-Kerkuk Sarhun Osmanî”, **Kardaşlık Dergisi**, 11/43, Kerkük Vakfı, 2009

Bayatlı, Nilüfer, **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, TTK, Ankara 1999

Baykara, Tuncer, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000

Bezer, Gülay Öğün, **Begteginliler(Erbil’de Bir Türk Beyliği) (526-630/1132-1233)**, Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul 2000

Bostancı, H. Muharrem, **19 Numaralı Mühimme Defteri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2002

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.V, sayı:1, TTK, Ankara 1947

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'nın Mîrî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, **IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler**, TTK, Ankara 1952

Çataltepe, Sipahi, **İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar**, Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1991

Dakuklu, Mehmet Hurşit, “Leylan, Yahya Ava”, **Kardaşlık Dergisi**, 9/ 11-12, Bağdat 1970

Dakuklu, Mehmet Hurşit, “Tevatür ve Efsanelere Göre Bazı Kasaba ve Köylerimizin Adları”, **Kardaşlık Dergisi**, 11/6-7, 1971

Emecen, Feridun, “İbrahim Paşa, Makbul”, **DİA**, C.21, İstanbul 2000

Feridun Bey, **Münşâ'ât al- Salâtin**, C.I, İstanbul 1859

Gökbilgin, M. Tayyib, **Kanunî Sultan Süleyman**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992

Gökbilgin, M. Tayyib, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı”, **Bellekten**, XXI/83, TTK, Ankara 1957

Gündüz, Ahmet, “Kerkük”, **DİA**, C.25, İstanbul 2002

Gündüz, Ahmet, **Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)**, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003

Gündüz, Ahmet, “1548 Tarihli Tahrir Defterine Göre Kerkük Sancağı”, **Irak Dosyası I**, TATAV, İstanbul 2003

Halaçoğlu, Yusuf, **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara 1991

Hartmann, M., “Irak”, **İA**, C.5/II, İstanbul 1988

Hürmüzlü, Erşat, **Irak'ta Türkmen Gerçeği**, Kerkük Vakfı, İstanbul 2006

İbnu'l Esir, **El-Kamil fi't-tarih** (Çev. Abdullah Köşe), C.6, Bahar Yayınları, İstanbul 1986

İbnu'l Esir, **El-Kamil fi't-tarih** (Çev. Abdülkerim Özaydın), C.11, Bahar Yayınları, İstanbul 1987

İlhan, Mehdi, “Bıyıklı Mehmed Paşa”, **DİA**, C.6, İstanbul 1992

İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, **Bellekten**, C.XXIII/92, 1959

İnalcık, Halil, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu”(Çev. Hulusi Yavuz), **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, Hikmet Yayınevi, İstanbul 1988

İpçioğlu, Mehmet, **Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi**, Ankara 2003

- İpşirli, Mehmet, “Ferhat Paşa”, *DİA*, C.12, İstanbul 1995
- Kalkaşendi, *Subhu'l A'sâ fi Sinaati'l İnşâ*, C.4, Beyrut 1987
- Katip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul 1145
- Kazıcı, Ziya, *İslami ve Sosyal Açından Vakıflar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985
- Kemal Mazhar Ahmed, *Kerkük Tarih, Politika ve Etnik Yapı*(Çev. Kadri Yıldırım), Avesta Yayınları, Süleymaniye 2004
- Kramers, J.H., “Kerkük”, *İA*, C.6, İstanbul 1993
- Kurşun, Zekeriya-Davut Hut, “Kerkük’ün Sosyal ve Demografik Yapısı”, *Kardaşlık Dergisi*, sayı:34, Kerkük Vakfı, 2007
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962
- Kütükoğlu, Bekir, “Şeref Han”, *İA*, C.11, İstanbul 1979
- Manz, Beatris Forbes, “Timur’un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi”(Çev. Hayrunnisa Alan), *MSÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:3, İstanbul 2000
- Marufoğlu, Sinan, “Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrinin Sosyal ve İktisadî Yapısı(1847-1908)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı:103, İstanbul 1996
- Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yayınları, Ankara 2005
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, C.IV, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964
- Nakip, Mahir, *Kerkük’ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 200
- Nasühü’s-Silâhi(Matrahçî), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer -i Irakeyn-i Sultân Süleymân Hân*(Haz. Hüseyin G. Yurdaydın), TTK, Ankara 1976
- Nizamüddin Şami, *Zafernâme*(Çev.Necati Lugal), TTK, Ankara 1987
- Özcan, Abdülkadir, “İdrîs-i Bitlisî”, *DİA*, C.21, İstanbul 2000
- Öztürk, Nazif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983
- Pamukçu, Ekrem, “Kerkük Tarihi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı:19, 2001

Parmaksızoğlu, İ., “Kuzey Irak’ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey’in Hatıraları”, **Bellekten**, XXXVII/145-148, TTK, Ankara 1973

Parmaksızoğlu, İ., “Kerkük”, **Türk Ansiklopedisi**, C.21, Ankara 1974

Pitcher, D.E., **Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası: Başlangıcından 16.yy’ın sonuna kadar Sultanlığın genişleme sürecini gösteren haritalarla birlikte**(Çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

Rumlu Hasan, **(Ahsenü’t-Tevarih) Şah İsmail Tarihi**(Çev. Cevat Cevan), Ardıç Yayınları, Ankara 2004

Saatçi, Suphi, **Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı**, İstanbul 1996

Saatçi, Suphi, **Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük**, Kerkük Vakfı, İstanbul 2007

Saatçi, Suphi, **Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri**, Kerkük Vakfı, İstanbul 2009

Saatçi, Suphi, “Yurt Dışında Türk Mimari Eserleri: Kerkük Kalesi’nde Gök Kümbet”, **Kültür ve Sanat**, Yıl:2 sayı:5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1990

Sahillioğlu, Halil, “Akçe”, **DİA**, C.2, İstanbul 1989

Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı”(Çev. Mustafa Öztürk), **Bellekten**, C.LIV/211, 1990

Sahillioğlu, Halil, **Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri**, IRCICA, İstanbul 2002

Sertoğlu, Mithat, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, **VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler**, TTK, Ankara 1967

Sertoğlu, Mithat, **Osmanlı Tarih Lügati**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986

Sertoğlu, Mithat, **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi , Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Tasarruf Sistemi’nin hukuki ve mali müeyyide ve mükellefiyetleri**, Marmara Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992

Sevgen, Nazmi, “Kürtler II”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 6, Ankara 1968

Sevgen, Nazmi, “Kerkük Türkleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı:39, 1971

Sümer, Faruk, “XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak’ta yaşayan Türk aşiretlerine umumî bir bakış”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.11, İstanbul 1949/50

Sümer, Faruk, “Bayatlar”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 4/4, İstanbul 1952

- Sümer, Faruk, “Döğörlere dair”, **Türkiyat Mecmuası**, X, İstanbul 1953
- Sümer, Faruk, “Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Türk yurdu**, yıl 49 sayı 275, 1959
- Sümer, Faruk, **Karakoyunlular(Başlangıçtan Cihan Şah’a Kadar)**, TTK, Ankara 1967
- Şahin, İlhan, “Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risale”, **Tarih Dergisi**, sayı:32, İstanbul 1979
- Şahin, İlhan, **Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler**, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006
- Şemseddin Sami, “Kerkük”, **Kamusu’l-Âlam**, C.5, İstanbul 1986
- Şentop, Mustafa, **Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik**, Klasik Yayınları, İstanbul 2005
- Şeref Han, **Şerefname**(Çev.Mehmet Emin Bozarıslan), Ant Yayınları, İstanbul 1971
- Taşkın, Ünal, “Osmanlı Devrinde Ortadoğ’da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri”, **Orta Doğ’u Araştırmaları Dergisi**, C.V/2, Elazığ 2008
- Tekcan, Ahmet Recep, **111 Nolu Kerkük Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kerkük**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2002
- Tekindağ, M.C. Şehabeddin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C.XVII/22, İstanbul 1968
- Uzunçarşılı, İ.H., **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 1937
- Uzunçarşılı, İ.H., **Osmanlı Tarihi**, C.2, TTK, Ankara 1983
- Ünal, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)**, TTK, Ankara 1989
- Ürekli, Muzaffer, “Celayirliler”, **DİA**, C.7, İstanbul 1993
- Woods, John E., **Akkoyunlular**(Çev. Sibel Özbudun), Milliyet yayınları, İstanbul 1993
- Yakuboğlu, Enver, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1974
- Yakut al-Hamavi, **Mu’cemul Buldan**, Ülkeler Ansiklopedisi, C.4, Mektebetü’l Esedi, Tahran 1965
- Yazıcı, Tahsin, “Şah İsmail”, **İA**, C.11, İstanbul 1979
- “Yorgan Tepe”, **Ana Britannica**, C.22, Ana Yayıncılık, İstanbul 1986
- Zabit, Şakir Sabir, “Kerkük’te Danyal Peygamber”, **Kardaşlık Dergisi**, 4/6, 1964
- Zabit, Şakir Sabir, “Kerkük’te İmam Kasım”, **Kardaşlık Dergisi**, 4/7-8, 1964

ÖZGEÇMİŞ

1985 tarihinde Ağrı'nın Patnos ilçesinde doğdum. İlköğrenimimi Patnos Cengiz Topel İlköğretim Okulu'nda, lise tahsilimi Patnos İmam Hatip Lisesi'nde tamamladım. 2002 yılında girdiğim Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2006 yılında mezun oldum. 2007 yılında aynı üniversitenin Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Programı'nda yüksek lisansa başladım.